

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ HUME

Το 1737, ύστερα από δεκαετή προσπάθεια, ο Σκώτος φιλόσοφος David Hume (1711-1776)¹ ολοκλήρωσε την πρώτη μορφή του έργου *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση: Απόπειρα Εισαγωγής της Πειραματικής Μεθόδου Συλλογισμού σε Ηθικά Θέματα* (*A Treatise of Human Nature: Being – An Attempt to Introduce the Experimental Method of Reasoning into Moral Subjects*).² Δύο χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1739, δημοσίευσε το πρώτο βιβλίο, *Για τη Νόηση* (*Of the Understanding*), και το δεύτερο βιβλίο, *Για τα Πάθη* (*Of the Passions*). Το τρίτο βιβλίο, με τίτλο *Για την Ηθική* (*Of Morals*), δημοσιεύτηκε τον Νοέμβριο του 1740.

Παρά το ότι είχε επίγνωση του τολμηρού χαρακτήρα των φιλοσοφικών του απόψεων και του γεγονότος ότι η κατανόηση των επιχειρημάτων του θα απαιτούσε επίπονη μελέτη, ο συγγραφέας της *Πραγματείας* ήλπιζε ότι το έργο του θα γινόταν αποδεκτό από το αναγνωστικό κοινό. Όμως τον

1. Για τη βιογραφία του D. Hume βλ. J.H. Burton, *Life and Correspondence of David Hume*, J.Y.T. Greig, *David Hume*, και E.C. Mossner, *The Life of David Hume*. Βλ. επίσης την εισαγωγή «David Hume: Ο άνθρωπος και το έργο του» στο Ε.Π. Παπανούτσος (επιμ., μτφρ.), *David Hume – Δοκίμια Φιλολογικά, Ηθικά, Πολιτικά*, Αθήνα, Εστία, χ.χ. Τέλος, του ίδιου μεταφραστή, *David Hume – Δοκίμια Οικονομικά, Ιστορικά, Πολιτικοκοινωνικά*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1979. Ένα ακόμη κείμενο του Hume μεταφρασμένο στα ελληνικά είναι το *Κριτήριο του Γούστου*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια: Θ. Παρισάκη-Γιανναράκη, Θεσσαλονίκη, 1974.
2. Η παρούσα μετάφραση του έργου έγινε από τη δεύτερη έκδοση των P.H. Nidditch και L.A. Selby-Bigge, Clarendon Press, Oxford, 1978.

Απρίλιο του 1776, χρονιά του θανάτου του, γράφει στην αυτοβιογραφία του με τίτλο *Η Ζωή μου (My Own Life)*: «Ποτέ μια πνευματική απόπειρα δεν στάθηκε πιο άτυχη από την πραγματεία μου για την ανθρώπινη φύση». Στην πραγματικότητα, η *Πραγματεία* απέσπασε πολύ περισσότερη προσοχή από όση πίστευε ο συγγραφέας της, αν και η κριτική που δέχτηκε από τους συγχρόνους του δεν θα μπορούσε παρά να θεωρηθεί μισαλλόδοξη και σκληρή.³ Το γεγονός αυτό οδήγησε τον Hume στο να χαρακτηρίσει το έργο του «νεανικό» και να μετανιώσει που το είχε δημοσιεύσει. Στα μεταγενέστερα συγγράμματά του, ιδιαίτερα στις *Έρευνες για την Ανθρώπινη Νόηση και για τις Αρχές της Ηθικής (Enquiries Concerning Human Understanding and Concerning the Principles of Morals, 1748, 1751)*,⁴ διευκρίνισε και τροποποίησε ορισμένα από τα συμπεράσματα της *Πραγματείας*, αλλά δεν εγκατέλειψε τις θεμελιώδεις θέσεις του πρώτου έργου του.

Όπως ισχυριζόταν ο ίδιος, πριν από το 1734 είχε μελετήσει τα περισσότερα από τα γνωστά κλασικά κείμενα στα λατινικά, στα γαλλικά και στα αγγλικά, όπως τα έργα του Κικέρωνα, του Σενέκα, του Λουκρήτιου και του Πλούταρχου. Έναν χρόνο πριν από την ολοκλήρωση των δύο πρώτων βιβλίων της *Πραγματείας* είχε γράψει ότι τα μεταφυσικά μέρη του έργου του, για να γίνουν πιο κατανοητά, θα έπρεπε να συνδυαστούν με τις απόψεις του Nicolas Malebranche και του René Descartes. Στην εισαγωγή της *Πραγματείας* ο Hume αναφέρεται στις μεθοδολογικές καινοτομίες φυσικών φιλοσόφων όπως ο Robert Boyle και ο Isaac Newton και αναγνω-

3. Για μια επισκόπηση των ερμηνειών της φιλοσοφίας του Hume βλ. την εισαγωγή στο Μ. Πουρνάρη, *David Hume – Η Κριτική της Αιτιότητας ως Απόπειρα Θεμελίωσης «Αληθούς Μεταφυσικής»*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994, σ. 12-23.
4. L.A. Selby-Bigge & P.H. Nidditch (eds), *Enquiries Concerning Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*, Oxford, Oxford University Press, 1975³.

ρίζει σαφώς τη φιλοσοφία του John Locke, του Lord Shaftesbury, του Francis Hutcheson, του Joseph Butler και του Bernard Mandeville. Στο υπόλοιπο του έργου οι ρητές αναφορές σε φιλοσόφους αφορούν τους Thommas Hobbes, Antoine Arnauld, Anthony Collins, Blaise Pascal, Samuel Clarke.⁵

Το θέμα της *Πραγματείας* είναι η ανθρώπινη φύση. Ο Hume αρχίζει το έργο του εξηγώντας γιατί η φιλοσοφία θα έπρεπε να ακολουθήσει αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «πειραματική μέθοδο συλλογισμού».

Στο πρώτο βιβλίο, με τίτλο *Για τη Νόηση*, μετά την ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών του ανθρώπινου νου, ερευνά την προέλευση και τη φύση των θεμελιωδών προβλημάτων του χώρου και του χρόνου, του αιτιακού συλλογισμού, της αναγκαίας σύνδεσης αιτίας και αποτελέσματος, της ύπαρξης της εξωτερικής πραγματικότητας και της προσωπικής ταυτότητας.

Το δεύτερο βιβλίο, *Για τα Πάθη*, συνιστά μια σε βάθος μελέτη των συναισθημάτων της υπερηφάνειας και της ταπεινοφροσύνης, της αγάπης και του μίσους, της καλοσύνης και της οργής, του οίκτου και της μνησικακίας, του σεβασμού και της περιφρόνησης, της θλίψης και της χαράς, της ελπίδας και του φόβου, της επιθυμίας και της αποστροφής. Συζητείται επίσης το πρόβλημα της ανθρώπινης ελευθερίας.

Τέλος, το τρίτο βιβλίο, με τίτλο *Για την Ηθική*, αποτελεί την καινοτόμο πρότασή του για την προέλευση και τη φύση των ηθικών διακρίσεων του ενάρετου και του φαύλου, του δικαίου και του αδίκου.

5. Βλ. J.Y.T. Greig (ed.), *The Letters of David Hume* (2 τόμοι), Oxford, Clarendon Press, 1932, τόμ. 1, σ. 1-17. Για μια εκτενή εισαγωγή και για τις φιλοσοφικές επιδράσεις στη σκέψη του Hume βλ. D.F. Norton & M.J. Norton (eds), *David Hume – A Treatise of Human Nature*, Oxford, Oxford University Press, 2001, σ. 9-99, 103. Βλ. επίσης D.F. Norton (ed.), *The Cambridge Companion to Hume*, και ιδιαίτερα D.F. Norton, «An Introduction to Hume's Thought», σ. 1-32.

Μέρος I

1. Η θεωρία των ιδεών

Η άποψη του Hume ότι το άμεσο αντικείμενο της ανθρώπινης αντίληψης είναι νοητικό περιεχόμενο, εσωτερικό του νου,⁶ αποτελεί κοινή παραδοχή κατά την πρώιμη περίοδο της νεότερης φιλοσοφίας.⁷ Από μια άποψη, στη θέση αυτή δεν υπάρχει κάτι που θα μπορούσε να φανεί παράδοξο. Για παράδειγμα, τα αισθήματα κάποιου, όπως ο πόνος ή η αγάπη, είναι εσωτερικά του νου, δηλαδή ανήκουν στο υποκείμενο που τα αισθάνεται. Εντούτοις, όταν οι φιλόσοφοι –μεταξύ αυτών και ο Hume– ισχυρίζονται ότι όσον αφορά τα εξωτερικά και αντικειμενικά πράγματα το άμεσο αντικείμενο της σκέψης είναι εσωτερικό νοητικό περιεχόμενο, αυτό ηχεί παράξενα στη διαισθητική αντίληψη του κοινού νου. Αυτό που αποσαφηνίζει ο εμπειρισμός του Hume είναι ότι για την ανθρώπινη νόηση το εξωτερικό αντικείμενο δεν είναι παρά ιδέα στον νου, «είδωλο» (image), νοητική αναπαράστασή του εξωτερικού αντικειμένου.

Η θέση αυτή, αν και έρχεται σε αντίθεση με την κοινή αντίληψη για απόκτηση άμεσης γνώσης των εξωτερικών αντικειμένων, δεν ταυτίζεται με την οντολογική απόφαση για την ανεξάρτητη από τον νου ύπαρξη της εξωτερικής πραγματικότητας.⁸ Ο Hume δεν ενδιαφέρεται να στηρίξει οντολογικούς ισχυρισμούς σχετικά με το εάν υπάρχει ή δεν υπάρ-

6. Βλ. *Πραγματεία*, 1.2.6.7, 1.4.2.21 και 1.4.2.47, 2.2.2.22 και 3.1.1.2. (Οι παραπομπές στην *Πραγματεία* γίνονται με αριθμούς που αντιστοιχούν στα εξής στοιχεία: βιβλίο, μέρος, κεφάλαιο, παράγραφος.)

7. Η άποψη αυτή απαντά στα εξής έργα: A. Arnold & P. Nicole, *Logic 1 – Introduction* (25), J. Locke, *Essay* (1.1.8, 2.8.8, 4.1.1), και N. Malebranche, *Search* (1.1.1, 3.2.1).

8. Ακόμη και η αρνητική θέση των G. Berkeley και A. Collier αποτελεί διαφορετικό ισχυρισμό από τη θέση ότι το άμεσο αντικείμενο του νου είναι πάντα ιδέα ή αντίληψη.

χει η εξωτερική πραγματικότητα. Κεντρικό θέμα της *Πραγματείας* είναι ο ανθρώπινος νους, οι λειτουργίες του και τα νοητικά περιεχόμενα που αυτός παράγει ή πάνω στα οποία επενεργεί, όχι η εξήγηση του τρόπου με τον οποίο ο εξωτερικός κόσμος επιδρά επί του νου. Μάλιστα, όταν επιστρατεύει τη λειτουργία της μνήμης, η αναφορά στον εξωτερικό κόσμο γίνεται με μια εσωτερική προσέγγιση, την οπτική του πρώτου προσώπου. Ο Hume εξοβελίζει από το ερευνητικό του πεδίο το ζήτημα που αφορά το πώς ο εξωτερικός κόσμος «εγγράφεται» στον νου διαμέσου των αισθήσεων, για να εστιάσει το ενδιαφέρον του στο πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο ο ανθρώπινος νους, ενώ, όπως λέγεται, διαθέτει μόνο νοητικά περιεχόμενα, προβαίνει στον σχηματισμό πεποιθήσεων για την εξωτερική πραγματικότητα.

Το πρώτο μέρος του πρώτου βιβλίου της *Πραγματείας* περιλαμβάνει μια επισκόπηση των «στοιχείων του νοητικού κόσμου», δηλαδή των «αντιλήψεων» (perceptions), καθώς και των σχέσεων που τις διέπουν. Ο Hume υιοθετεί τη θέση για τα άμεσα αντικείμενα του νου ως αντικείμενα της αντίληψης, εισάγοντας νέα ορολογία. Τις νοητικές οντότητες που υπάρχουν στον νου, οι οποίες έχουν ονομαστεί από τον Descartes αλλά και από τους εμπειριστές Locke και Berkeley «ιδέες», ο Hume τις ονομάζει «αντιλήψεις» και τις διακρίνει σε δύο κατηγορίες, στις «εντυπώσεις» (impressions) και στις «ιδέες» (ideas), για να υποστηρίξει ότι «τίποτα δεν είναι πραγματικά παρόν στον νου παρά μόνο οι αντιλήψεις του». Εντυπώσεις είναι «όλα τα αισθήματα (sensations), τα πάθη (passions) και οι συγκινήσεις (emotions)», που εισέρχονται στον νου με μεγαλύτερη δύναμη και ζωντάνια από ό,τι οι ιδέες, τα «αμυδρά είδωλα» των εντυπώσεων. Η διαφορά μεταξύ εντυπώσεων και ιδεών έγκειται στον βαθμό της έντασης με την οποία εντυπώνονται ως περιεχόμενα της αίσθησης (feeling) ή ως ανάμνηση των περιεχομένων αυτών στη σκέψη

(thinking). Ωστόσο η διαφορά αυτή δεν είναι απόλυτη, εφόσον, όπως διευκρινίζει ο φιλόσοφος, υπάρχουν ιδέες που είναι έντονες όσο και οι εντυπώσεις.⁹ Επίσης, οι αντιλήψεις μπορούν να διακριθούν σε «απλές» και σε «σύνθετες». Οι απλές αντιλήψεις δεν επιδέχονται διάκριση ή διαχωρισμό. Είναι βασικές και μη αναλύσιμες, σε αντίθεση με τις σύνθετες εντυπώσεις ή ιδέες, που μπορούν να αναλυθούν στα συστατικά τους μέρη.¹⁰

Η σημαντικότερη όμως διαφορά ανάμεσα στις εντυπώσεις και στις ιδέες είναι ότι οι δεύτερες εξαρτώνται αιτιακά από τις πρώτες. Πρόκειται για την «πρώτη αρχή [...] στην επιστήμη της ανθρώπινης φύσης», σύμφωνα με την οποία «όλες οι απλές ιδέες προέρχονται, είτε άμεσα είτε έμμεσα, από αντίστοιχες [όμοιες] εντυπώσεις». Η αρχή αυτή στηρίζεται σε δύο προκείμενες: πρώτον, ότι οι απλές εντυπώσεις και ιδέες εμφανίζονται κάθε φορά κατά όμοια ζεύγη –αυτή η «σταθερή σύζευξη» (constant conjunction) αποτελεί για τον Hume τεκμήριο της στενής σχέσης που έχουν μεταξύ τους– και, δεύτερον, ότι όσοι δεν έχουν την εμπειρία μιας συγκεκριμένης εντύπωσης δεν μπορούν να σχηματίσουν την ιδέα του σχετικού φαινομένου. Αυτό σημαίνει ότι όσοι δεν έχουν ποτέ δοκιμάσει, για παράδειγμα, ανανά δεν έχουν την εντύπωση του συγκεκριμένου φρούτου, δεν μπορούν να έχουν την ιδέα του, δεν μπορούν να γνωρίζουν τι γεύση έχει. Αναλόγως, κάποιος που έχει υποστεί βλάβη σε ένα αισθητήριο όργανο και στερείται των ανάλογων εισερχόμενων εντυπώσεων δεν μπορεί να σχηματίσει την ιδέα των αντίστοιχων ποιοτήτων, όπως του χρώματος, του ήχου, της γεύσης κτλ.¹¹ Ο Hume ωστόσο δεν αποκλείει την ύπαρξη εξαιρέσεων της πρώτης αρχής. Το σχετικό παράδειγμα που παραθέτει είναι

9. Βλ. *Πραγματεία*, 1.1.1-11.

10. Βλ. *Πραγματεία*, 1.1.1.2.

11. Βλ. *Πραγματεία*, 1.1.1.2-12.

η περίπτωση της απόχρωσης του μπλε. Αναφέρεται στη δυνατότητα σχηματισμού της ιδέας της συγκεκριμένης απόχρωσης του μπλε χωρίς να είναι διαθέσιμη η αντίστοιχη εντύπωση. Ισχυρίζεται ότι η ιδέα αυτής της απόχρωσης μπορεί να σχηματιστεί από εντυπώσεις παρεμφερών αποχρώσεων, όταν αυτές είναι διαθέσιμες. Μολονότι δεν εξηγεί πώς αποκτούμε αυτή την ιδέα, εφόσον δεν διαθέτουμε την αντίστοιχη εντύπωση, εντούτοις αυτό δεν τον οδηγεί στην αναίρεση της ισχύος της εν λόγω αρχής.¹²

Η θεωρία του Hume για τις εντυπώσεις και τις ιδέες σχετίζεται: πρώτον, με τα θεμελιώδη προβλήματα της νεότερης φιλοσοφίας, τα οποία αφορούν την προέλευση των εννοιών του χώρου και του χρόνου, της αιτιότητας και της ουσίας, και, δεύτερον, με το ερώτημα που αφορά τον χαρακτήρα ορισμένων αρχών, όπως, π.χ., ότι «κάθε έναρξη ύπαρξης πρέπει να έχει μια αιτία». Οι αρχές αυτές είναι έμφυτες ή επίκτητες; Ο ανθρώπινος νους είναι πρότερος της εμπειρίας, προικισμένος κατά κάποιον τρόπο με θεμελιώδεις μεταφυσικές, ηθικές ή μαθηματικές έννοιες, ή αναπτύσσει τις έννοιες αυτές μέσα από την εμπειρία;

Σε αντίθεση με την *εμφυτοκρατία*, ο Locke είχε υποστηρίξει ότι όλες οι ιδέες παράγονται από την εμπειρία, επομένως δεν υπάρχουν έμφυτες ιδέες ή αρχές.¹³ Η θέση αυτή δεν ικανοποιεί τον Hume παρά μόνο εν μέρει.¹⁴ Αν και συμφωνεί ότι ορισμένες θεμελιώδεις έννοιες είναι προϊόντα της εμπειρίας, δεν βρίσκει ικανοποιητική τη θεωρία του Locke

12. Βλ. *Πραγματεία*, 1.1.1.10-11. Για μια κλασική ερμηνεία του προβλήματος αυτού στον Hume βλ. R. Cummins, «The Missing Shade of Blue», *Philosophical Review*, 87 (1978), σ. 548-565. Η πρώτη αρχή, η επονομαζόμενη «απεικονιστική αρχή» (copy principle), στο *Enquiries* αποκτά τον χαρακτήρα μεθοδολογικού κανόνα αποσαφήνισης των ιδεών και ονομάζεται «νέο μικροσκόπιο» (βλ. *Enquiries*, σ. 22, 62).

13. Βλ. J. Locke, *Essay*, 1.2-4, 2.1.1-2, 1.2.1, 1.2.28 και 1.4.25.

14. Ο Hume σημειώνει ότι ο Locke, εντάσσοντας όλες τις αντιλήψεις στην κατηγορία των ιδεών, οδηγείται σε ακραία απόρριψη των έμφυτων ιδεών,

για την προέλευση των εννοιών του χώρου και του χρόνου, της αναγκαίας σύνδεσης ή της αιτιακής δύναμης, των εξωτερικών αντικειμένων, του εαυτού ή της προσωπικής ταυτότητας, της αρετής και της φαιλότητας, της δικαιοσύνης και της αδικίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η διαίρεση των εντυπώσεων σε δύο είδη: στις «κατ' αίσθησιν εντυπώσεις» (impressions of sensation) και στις «εντυπώσεις αναστοχασμού» (impressions of reflection).¹⁵ Αν και αναφέρεται συχνά σε κατ' αίσθησιν εντυπώσεις, ή αισθήματα (sensations), παρά ταύτα ο Hume δεν εξετάζει την προέλευσή τους, τις αιτίες που τα παράγουν, αλλά περιορίζεται στη θέση ότι «αυτά εμφανίζονται πρωταρχικά στην ψυχή από άγνωστες αιτίες».¹⁶ Αυτοαποκαλούμενος «ηθικός φιλόσοφος», ενδιαφέρεται για τα «ηθικά ζητήματα», όπως ονομάζει τα ζητήματα της ανθρώπινης πράξης, γι' αυτό και αναθέτει την εξέταση των αι-

ενώ, σύμφωνα με τον ίδιο, «είναι προφανές ότι οι πιο έντονοι αντιλήψεις ή εντυπώσεις μας είναι έμφυτες και ότι η φυσική συγκίνηση, η αγάπη για την αρετή, η μνησικακία και όλα τα άλλα πάθη προκύπτουν άμεσα από τη φύση». Η αναφορά γίνεται στο ανώνυμο δημοσιευμένο το 1740 σύντομο κείμενο του Hume με τίτλο *An Abstract of a Book lately Published, Entitled «A Treatise of Human Nature», wherein The Chief Argument of that Book is Farther Illustrated and Explained*, London, Cambridge University Press, 1938 (βλ. *Abstract*, σ. 9, καθώς και *Πραγματεία*, 1.1.1, σημ. 1.: «Ενδέχεται, μάλιστα, να αποκαθιστώ την πρωταρχική σημασία της λέξης “ιδέα”, την οποία είχε διαστρέψει ο κ. Λοκ κάνοντάς την να αντιπροσωπεύει όλες τις αντιλήψεις μας». Βλ. επίσης *Enquiries*, σημ. σ. 23).

15. Εδώ διατηρείται η συνήθης ερμηνεία του όρου «impression of reflection» ως «εντύπωση αναστοχασμού», αν και διαφέρει από τη σημασία της ικανότητας του «αναστοχασμού» (reflection), ο οποίος απαντά και στα κείμενα του Hume με τη σημασία της έλλογης κριτικής σκέψης. Εκτιμάται ότι η ενδεχόμενη σύγχυση είναι λιγότερο προβληματική από την ερμηνεία που επιβάλλει η υιοθέτηση της μετάφρασης του όρου ως «κατ' ανάκλαση εντύπωσης που συνιστά τον ποιοτικό προσδιορισμό του νου, την επενέργεια των αρχών στον νου». Βλ. G. Deleuze, *Empirisme et Subjectivité*, Paris, Presses Universitaires de France, 1953 (Ζ. Ντελέζ, *Εμπειρισμός και Υποκειμενικότητα*, μετάφραση – επιλεγόμενα – σχόλια: Π. Πούλος, Αθήνα, Ολκός/Μικρή Άρκτος, 1995, σ. 30).

16. *Πραγματεία*, 1.1.2.1.

σθημάτων στους ανατόμους και την υπάγει στη φυσική φιλοσοφία και όχι στην ηθική. Επειδή δεν ενδιαφέρεται για τον τρόπο με τον οποίο τα εξωτερικά αντικείμενα επιδρούν στα αισθητήρια όργανά μας ως αιτίες των κατ' αίσθησιν εντυπώσεων, δεν χρειάζεται να αποδείξει την ύπαρξη ή την ανυπαρξία του εξωτερικού κόσμου. Την άρνησή του να προβεί σε μια θεώρηση των φυσικών αιτιών για τις κατ' αίσθησιν εντυπώσεις ο Hume την επαναλαμβάνει πιο κάτω, δεχόμενος ωστόσο ότι ορισμένες από τις εντυπώσεις φαίνονται να εξαρτώνται από φυσικές αιτίες.

Το κύριο ενδιαφέρον του αποσπά η εξέταση των εντυπώσεων του δεύτερου είδους, δηλαδή των εντυπώσεων αναστοχασμού, που είναι απαραίτητες για την κατανόηση της αιτιακής σχέσης.¹⁷ Όμως, από την άλλη πλευρά, αφιερώνει μεγάλο μέρος της συζήτησης στο πρόβλημα του σχηματισμού των πεποιθήσεων για τα εξωτερικά αντικείμενα, πραγμάτευση που γίνεται με νέους όρους και συνιστά προσέγγιση ιδιαίτερου χαρακτήρα.¹⁸

Σε σχέση με τις κατ' αίσθησιν εντυπώσεις, οι οποίες είναι πρωτογενείς και με αυτές αρχίζει η εμπειρία μας, η ιδιαιτερότητα των εντυπώσεων αναστοχασμού έγκειται στο ότι προέρχονται ως επί το πλείστον από ιδέες. Όταν έχουμε εντυπώσεις αισθημάτων, όπως της ζέστης ή του κρύου, της δίψας ή της πείνας, δηλαδή αισθημάτων που μας δίνουν ευχαρίστηση ή πόνο, τότε σχηματίζουμε τις ιδέες τους, οι οποίες με τη σειρά τους μπορούν να μας προκαλέσουν αισθήματα ανάλογα με τα αρχικά, με τη μορφή «δευτερογενών εντυπώσεων» (secondary impressions), δηλαδή εντυπώσεων αναστοχασμού. Περαιτέρω, οι εντυπώσεις αναστοχασμού μπορούν να παραγάγουν νέες ιδέες-αντίγραφα των

17. Βλ. *Πραγματεία*, 2.1.1.2 και 1.3.5.2.

18. Βλ. *Πραγματεία*, 1.4.2.

εντυπώσεων αναστοχασμού, οι οποίες ονομάζονται «ιδέες αναστοχασμού». Πρόκειται για μια κατηγορία στην οποία ο Hume θα εντάξει ιδέες τριτογενούς χαρακτήρα (για παράδειγμα, τις ιδέες της αρετής και της φαυλότητας). Αυτές επίσης προέρχονται από την εμπειρία, αλλά με ακόμη πιο έμμεσο τρόπο.¹⁹

2. Οι σχέσεις

Ο Hume αναφέρεται σε επτά είδη «φιλοσοφικών σχέσεων» που διέπουν τις ιδέες: στην «ομοιότητα» (resemblance), στην «ταυτότητα» (identity), στη «συνάφεια στον χώρο και στον χρόνο» (contiguity), στην «αναλογία ποσότητας ή αριθμού» (proportion in quantity or number), στους «βαθμούς ποιότητας» (degrees in any quality), στην «εναντιότητα» (contrariety) και στην «αιτιότητα» (causation). Τα είδη αυτά διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: στα αντικείμενα του «αφηρημένου συλλογισμού, ή αναστοχασμού» και σε αυτά των «σχέσεων από την εμπειρία». Οι σχέσεις ομοιότητας, εναντιότητας, βαθμού ποιότητας και αναλογίας ποσότητας ή αριθμού ανήκουν στην πρώτη κατηγορία. Η ταυτότητα, η συνάφεια στον χώρο και στον χρόνο και η αιτιότητα ανήκουν στη δεύτερη.

Όμως οι «σχέσεις των ιδεών» (relations of ideas), σύμ-

19. Για κλασικές ερμηνείες της θεωρίας των ιδεών στον Hume βλ. B. Stroud, *Hume*, κεφ. 2, D. Flage, *David Hume's Theory of Mind*, κεφ. 1 και 2, J. Wright, *The Sceptical Realism*, σ. 209-220, D. Pears, *Hume's System*, κεφ. 1 και 2, J. Noxon, *Hume's Philosophical Development*, σ. 138-148. Βλ. επίσης B.E. Craig, «Hume on Thought and Belief», στο G. Vesey (ed.), *Philosophers Ancient and Modern*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, σ. 93-110, F. Dauer, «Force and Vivacity in the "Treatise" and the "Enquiry"», *Hume's Studies*, 25 (1999), σ. 83-99, G. Dicker, *Hume's Epistemology*, σ. 5-14, D. Garrett, *Cognition and Commitment*, κεφ. 2., H.W. Noonan, *Hume on Knowledge*, κεφ. 2 (ιδιαίτερα σ. 65-70), S. Twyman (ed.), *David Hume - Critical Assessments*, τόμ. I, σ. 3-226.

φωνα με τον Hume, είναι δύο ειδών: «φυσικές» και «φιλοσοφικές». Φυσικές σχέσεις είναι η ομοιότητα, η συνάφεια στον χώρο και στον χρόνο και η αιτιότητα, οι οποίες θεωρούνται «αρχές φυσικού συνειρμού». Βλέποντας ένα πορτραίτο, η ομοιοτήτά του με το πρόσωπο που αυτό αναπαριστά οδηγεί τον νου στο να σκεφτεί το αναπαριστώμενο πρόσωπο με τρόπο φυσικό, δηλαδή ακούσια. Επίσης, εάν σκεφτούμε ένα αντικείμενο, για παράδειγμα μια συγκεκριμένη πόρτα ενός σπιτιού, εξαιτίας της συνάφειας που η πόρτα έχει με το σπίτι στο οποίο ανήκει συσχετίζουμε την ιδέα της πόρτας με την ιδέα του σπιτιού. Ακόμη, όταν αντιληφθούμε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα, τότε θα μας έρθει στον νου η ιδέα της αιτίας που το έχει παραγάγει. Σε καθεμία από τις τρεις αυτές περιπτώσεις υπάρχει συνειρμική σχέση που συνδέει τις δύο αυτές ιδέες, έτσι ώστε η εμπειρία της μίας ιδέας «να εισάγει με τρόπο φυσικό την άλλη».²⁰

Σύμφωνα με τον Hume, η ομοιότητα, η συνάφεια και η αιτιότητα αποτελούν αρχές οι οποίες παράγουν μια «ένωση ή συνοχή» των ιδεών, κάνοντάς την να μοιάζει με φυσική σύνδεση, τέτοια σαν αυτήν που θα προκαλούσε μια δύναμη η οποία επενεργεί σε φυσικά αντικείμενα, όπως η βαρυτική.²¹ Στο *Abstract* τονίζει την ιδιαίτερη σημασία των φυσικών συνειρμών αυτού του είδους για «την επιστήμη της ανθρώπινης φύσης», διότι αυτοί είναι «οι μόνοι δεσμοί που συνενώνουν τα μέρη του σύμπαντος ή μας συνδέουν με κάθε πρόσωπο ή αντικείμενο έξω από τον εαυτό μας [...]. Στην πραγματικότητα, αποτελούν για εμάς τη συνεκτική ύλη του σύμπαντος».²² Πιστεύει ότι η καινοτομία της συνειρμικής του συνίσταται στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί αυτές τις σχέσεις ως «αρχές του συνειρμού των ιδεών». Ακόμη και

20. Βλ. *Πραγματεία*, 1.1.4.1, 1.1.5.1.

21. Βλ. *Πραγματεία*, 1.1.4.6.

22. Βλ. *Abstract*, σ. 31-32.

η ανθρώπινη φαντασία (imagination), που είναι ελεύθερη να ενώνει ή να διαχωρίζει τις ιδέες κάνοντας οποιονδήποτε συνδυασμό θέλει, υπόκειται στους περιορισμούς ενός «μυστικού δεσμού, μιας ένωσης ανάμεσα στις επιμέρους ιδέες, η οποία εξαναγκάζει τον νου να τις συνδέει συχνότερα μεταξύ τους και η εμφάνιση της πρώτης να εισάγει τη δεύτερη». Όταν όμως συσχετίζουμε εκούσια ή αυθαίρετα δύο ιδέες, τότε παράγουμε τις «φιλοσοφικές σχέσεις» και εξετάζουμε εάν οι ιδέες αυτών των σχέσεων είναι όμοιες, εάν ταυτίζονται, εάν είναι ενάντιες ή συναφείς ή ανάλογες ως προς την ποσότητα ή ως προς τον βαθμό ποιότητας, εάν η μία είναι αιτία της άλλης.²³ Με τη διατύπωση των φιλοσοφικών σχέσεων ο Hume καταδεικνύει τον σημαντικό ρόλο των συγκρίσεων που γίνονται με τη βοήθεια της φαντασίας σε κάθε φιλοσοφικό εγχείρημα.²⁴

3. Οι αφηρημένες ιδέες

Το τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους αφιερώνεται στην εξήγηση των «αφηρημένων ή γενικών ιδεών» (abstract or general ideas), που αναπαριστούν είδη πραγμάτων και όχι απλώς τα καθ' έκαστον. Ο Hume υιοθετεί τα κύρια σημεία της θεωρίας του Berkeley,²⁵ σύμφωνα με την οποία μια αφηρημένη ιδέα δεν αναπαριστά γενικώς το είδος των πραγμάτων αλλά εξίσου κάθε μέλος της τάξης των πραγμάτων τα

23. Βλ. *Πραγματεία*, 1.1.5. Σύμφωνα με τον Hume, η ομοιότητα, η συνάφεια και η αιτιότητα μπορεί να αποτελέσουν φιλοσοφικές σχέσεις ως αποτέλεσμα εκούσιας πράξης του νου, αλλά αποτελούν φυσικές σχέσεις όταν είναι αποτέλεσμα ακούσιου συνειρμού.

24. Βλ. *Πραγματεία*, 1.1.3.4 και 1.1.5. Για το πρόβλημα των σχέσεων στον Hume βλ. A. Hausman, «Hume's Theory of Relations», *Nous*, 1 (1967), σ. 255-282, και R. Fogelin, «Hume and the Missing Shade of Blue», *Philosophy and Phenomenological Research*, XLV (1984-1985), σ. 263-271.

25. Βλ. G. Berkeley, *The Works*, 1.1.7.1.

οποία ανήκουν σε αυτό το είδος. Επειδή κάθε ιδέα πρέπει να είναι διακριτή ή καθορισμένη, η αφηρημένη ιδέα επέχει τη θέση της ιδέας ενός καθ' έκαστον η οποία μέσω του γενικού όρου αναφέρεται σε όλα τα καθ' έκαστον αδιακρίτως.²⁶

Μέρος II

Οι ιδέες του χώρου και του χρόνου

Η οπτική υπό την οποία ο Hume εξετάζει το πρόβλημα του χώρου και του χρόνου αφορά τον τρόπο με τον οποίο αποκτούμε τις ιδέες αυτών των δύο εννοιών. Και τούτο διότι δεν ενδιαφέρεται για τη φύση του χώρου και του χρόνου καθαυτήν αλλά για την προέλευση των εν λόγω ιδεών.²⁷ Μολονότι αλλάζει την εστίαση του προβληματισμού, έχει υπόψη του τη σχετική μακρά φιλοσοφική συζήτηση, ιδιαίτερα τις σκεπτικιστικές απόψεις του Bayle. Ο Γάλλος φιλόσοφος είχε υποστηρίξει ότι, εάν ο χώρος υπάρχει, τότε θα πρέπει να προέρχεται είτε από μαθηματικά σημεία είτε από μικροσκοπικά και αδιαίρετα φυσικά άτομα είτε από μικροσκοπικά και απείρως διαιρέσιμα σωματίδια. Ανυπέρβλητες ενστάσεις εναντίον και των τριών αυτών εκδοχών τον οδή-

26. Για το πρόβλημα των αφηρημένων ή γενικών ιδεών βλ. A. Ushenko, «Hume's Theory of General Ideas», και G.S. Pappas, «Abstract General Ideas in Hume», στο S. Tweyman (ed.), *David Hume – Critical Assessments*, σ. 118-143. Για το πρόβλημα της αφηρημένης ιδέας της ύπαρξης βλ. F. Wilson, «Hume on the Abstract Idea of Existence: Comments on Cummins' "Hume on the Idea of Existence"», *Hume Studies*, XVII (1991), σ. 167-201. Βλ. επίσης M. Πουρνάρη, «On Hume's Idea of Existence», *Δωδώνη*, τόμ. ΚΕ', μέρος III (1996), σ. 261-171.

27. Για μια ερμηνεία της έννοιας του χώρου στον Hume βλ. M. Frasca-Spada, *Space and the Self*, σ. 11-55. Για μια ερμηνεία της έννοιας του χρόνου βλ. R. McRae, «The Import of Hume's Theory of Time», και G.S. Pappas, «On McRae's Hume», στο S. Tweyman, *David Hume – Critical Assessments*, τόμ. I, σ. 25-38.

γισαν στο συμπέρασμα ότι ο χώρος δεν μπορεί να προέρχεται ούτε από μαθηματικά σημεία ούτε από φυσικά άτομα ούτε από σωματίδια, επομένως δεν υπάρχει.²⁸

Ο Hume, παρακάμπτοντας το πρόβλημα της φύσης του χώρου και αποδεχόμενος ότι διαθέτουμε την ιδέα του χώρου, αποπειράται να εξηγήσει τον τρόπο απόκτησής της. Σύμφωνα με την εμπειριστική αρχή προέλευσης των ιδεών, στο εύλογο ερώτημα «Ποια είναι η εντύπωση από την οποία προέρχεται η ιδέα αυτή;» η απάντησή του απηχεί τις απόψεις του Bayle. Εφόσον η ιδέα του χώρου δεν μπορεί να προέρχεται από μια απλή εντύπωση ενός αδιαίρετου φυσικού ατόμου ή ενός απείρως διαιρέσιμου σωματιδίου, δεν έχουμε, ούτε μπορούμε να έχουμε, απλές εντυπώσεις αυτών των δύο ειδών. Έχουμε όμως σύνθετες εντυπώσεις από χρωματιστά και απτά σημεία, και η εμπειρία μας από αυτά είναι αρκετή για να αποκτήσουμε την ιδέα του χώρου. Η εμπειρία μάς παρέχει την ιδέα ενός επιμέρους χώρου, ενώ η αφηρημένη ιδέα του δεν είναι παρά ιδέα ενός επιμέρους χώρου η οποία, συνδεόμενη με τον γενικό όρο «χώρός», αναφέρεται σε όλους τους δυνατούς χώρους.

Με βάση την αρχή ότι «όλες οι απλές ιδέες προέρχονται, είτε εμμέσως είτε αμέσως, από τις αντίστοιχες εντυπώσεις τους», ο Hume πρέπει να δείξει ότι οι ιδέες του χώρου και του χρόνου προέρχονται τελικά από εντυπώσεις της αίσθησης. Εάν υπήρχαν απλές εντυπώσεις του χώρου και του χρόνου, οι ιδέες τους δεν θα ήταν παρά αντίγραφα αυτών των εντυπώσεων. Ωστόσο δεν υπάρχουν απλές εντυπώσεις του χώρου και του χρόνου· ως εκ τούτου, ο Hume πρέπει να ανακαλύψει ποιες εντυπώσεις προκαλούν αυτές τις ιδέες.²⁹

28. Βλ. P. Bayle, *Historical and Critical Dictionary* (5 τόμοι), editor: P. Desmaizeaux, New York, Garland Press, 1984, λήμμα «Zeno of Elea», nn. F-1.

29. Βλ. *Πραγματεία*, 1.2.3.1-7.

Ο Locke είχε υποστηρίξει ότι δεν υπάρχουν έμφυτες ιδέες και είχε αποπειραθεί να εξηγήσει την προέλευση των ιδεών. Η εξήγηση που έδωσε για την ιδέα του χώρου στηρίχτηκε στην υπόθεση ότι έχουμε απλές εντυπώσεις των μερών της έκτασης και ότι συνδυάζουμε διά του νου αυτές τις εντυπώσεις, παράγοντας έτσι την ιδέα του μήκους και ενδεχομένως της έκτασης γενικώς.

Ο Hume, αν και δεν αναφέρεται ρητά στη θέση αυτή, μοιάζει να την απορρίπτει. Προσφέρει πειραματικά τεκμήρια για το ότι οι απλούστερες εντυπώσεις των φυσικών αντικειμένων στην πραγματικότητα είναι κάτι το «μη εκτατό» και αδιαίρετο, μολονότι τα χρωματιστά ή απτά αντικείμενα γίνονται αισθητά.

Για να εξηγήσει αυτό που εννοεί με τον χαρακτηρισμό «μη εκτατό χρωματιστό σημείο», περιγράφει το πείραμα της κηλίδας από μελάνι πάνω σε ένα χαρτί και της μέγιστης δυνατής ελαχιστοποίησης της εντύπωσης αυτής της κηλίδας κατά την απομάκρυνση του παρατηρητή.³⁰ Έχουμε απλές εντυπώσεις της όρασης, αλλά καμία προσθετική διαδικασία δεν μπορεί να παραγάγει διάσταση, έκταση ή ιδέα του χώρου από αυτές, εφόσον πρόκειται για εντυπώσεις μη εκτατών σημείων. Εξάλλου η όραση πράγματι μας μεταβιβάζει τις εντυπώσεις αυτών των μη διαιρετών σημείων που είναι διατεταγμένα με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Για παράδειγμα, μια δέσμη από φωτεινά χρωματιστά σημεία στο σκοτάδι, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο εμφανίζεται σε εμάς, αποτελεί την πηγή της ιδέας ενός επιμέρους χώρου. Η ιδέα της έκτασης, ισχυρίζεται ο Hume, «δεν είναι παρά αντίγραφο αυτών των χρωματιστών σημείων και του τρόπου με τον οποίο εμφανίζονται». Η διάταξη των χρωματιστών σημείων, ο τρόπος εμφάνισής τους, είναι «μια σύνθετη εντύπωση η οποία

30. Βλ. *Πραγματεία*, 1.2.1.4 και 1.2.4.7.

αναπαριστά την έκταση», όπως και οι άλλες σύνθετες εντυπώσεις αναπαριστούν σύμπλοκα από όμοιες εντυπώσεις. Αντίγραφο αυτών των εντυπώσεων είναι μια ιδέα η οποία συνδέεται με τον γενικό όρο. Με άλλα λόγια, η ιδέα του χώρου που επιχειρείται να εξηγηθεί είναι η ιδέα του χώρου γενικώς. Εάν όλες οι ιδέες είναι επιμέρους ή καθορισμένες, τότε η ιδέα του χώρου γενικώς είναι επιμέρους και καθορισμένη. Πρόκειται για μια ιδέα η οποία: πρώτον, αποτελεί αντίγραφο μιας μοναδικής σύνθετης εντύπωσης και, δεύτερον, συνδέεται με τον γενικό όρο «χώρος» ή «έκταση» κατά τέτοιο τρόπο ώστε μια επιμέρους ιδέα να αναπαριστά όλες τις αντιλήψεις αυτού του είδους, όπως η ιδέα ενός επιμέρους τριγώνου ή ενός αντικειμένου αναπαριστά όλες τις δυνατές αντιλήψεις των τριγώνων ή των αντικειμένων.³¹

Μολονότι στο κεφάλαιο αυτό ο Hume δεν τονίζει ιδιαίτερα τον ρόλο της φαντασίας, αυτός αποδεικνύεται κρίσιμος για τον σχηματισμό των ιδεών του χώρου, όπως και άλλων σημαντικών ιδεών. Η φαντασία επιτυγχάνει αυτό που ούτε ο «λόγος» (reason)³² ούτε οι αισθήσεις μπορούν να προσπείρουν.

Ανάλογη είναι η εξήγηση που δίνει ο Hume ως προς τον σχηματισμό της ιδέας του χρόνου: «Όπως συλλαμβάνουμε την ιδέα του χώρου από τη διάταξη ορατών και απτών αντικειμένων, έτσι από τη διαδοχή των ιδεών και των εντυπώσεων σχηματίζουμε την ιδέα του χρόνου». Δεν διαθέτουμε καμία απλή εντύπωση του χρόνου, και, ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να σχηματίσουμε την ιδέα του χρόνου ως αντίγραφο

31. Βλ. *Πραγματεία*, 1.2.3.1-5, 1.2.3.15.

32. Ο Hume χρησιμοποιεί τον όρο «reason» και τον όρο «reasoning» με διαφορετικές σημασίες, η ερμηνεία των οποίων συνιστά μια ολόκληρη προβληματική σε σχέση με το είδος του σκεπτικισμού και της φυσιοκρατίας που χαρακτηρίζει το εγχείρημά του. Βλ. σχετικά Μ. Πουρνάρη, *Η Κριτική*, σ. 118-143. Για μια από τις πλέον ενδελεχείς αναλύσεις του προβλήματος του λόγου στον Hume βλ. D. Owen, *Hume's Reason*, κεφ. 6, 7 και 8.

τέτοιων εντυπώσεων. Μπορούμε όμως να σχηματίσουμε μια ιδέα επιμέρους εμπειριών του χρόνου, δηλαδή μια επιμέρους διαδοχή αντιλήψεων, και από αυτή να σχηματίσουμε τη γενική ή αφηρημένη ιδέα του χρόνου. Αυτή η αφηρημένη ιδέα, υποστηρίζει ο Hume, όπως όλες οι άλλες αφηρημένες ιδέες, αναπαρίσταται στη φαντασία «από μια επιμέρους, ατομική ιδέα μιας συγκεκριμένης ποσότητας και ποιότητας». Η τελευταία είναι συνδεδεμένη με τον όρο «χρόνος» και έχει γενική αναφορά.³³ Ακόμη, διατείνεται ότι δεν μπορούμε να έχουμε την ιδέα του κενού, επειδή αυτό θα σήμαινε ότι έχουμε την ιδέα του τίποτα. Θέτοντας το τίποτα ως αντικείμενο της σκέψης θα σήμαινε ότι δεν υπάρχει κανένα περιεχόμενο ενώπιον του νου, καμία αντίληψη, και άρα καμία ιδέα ως αντίγραφο της.

Το συμπέρασμα του Hume για τον χώρο και τον χρόνο δεν ανατρέπει τα σκεπτικιστικά συμπεράσματα του Bayle. Από αυτή την άποψη, η ανάλυσή του συνιστά περιφερειακή προσέγγιση του προβλήματος. Αυτός ήταν και ο στόχος του: η εξήγηση της προέλευσης και της φύσης των ιδεών του χώρου και του χρόνου και όχι η απάντηση στο σχετικό οντολογικό ερώτημα.³⁴

Μέρος III

1. Η γνώση και η πιθανότητα

Η διάκριση μεταξύ γνώσης (knowledge) και πιθανότητας (probability) είναι από τις σημαντικότερες στον Hume. Το κύριο βάρος του τρίτου μέρους του πρώτου βιβλίου της

33. Βλ. *Πραγματεία*, 1.2.3.6-7.

34. Βλ. *Πραγματεία*, 1.2.5.25-26.

Πραγματείας πέφτει στην ανάλυση της αιτιακής πεποιθήσης και στον βαθμό της βεβαιότητας που τη χαρακτηρίζει. Η πεποίθηση αυτή περιγράφεται ως ο έντονος ή ζωηρός τρόπος σύλληψης μιας συγκεκριμένης ιδέας. Μέσω αυτής της ανάλυσης επιχειρείται η επίλυση του προβλήματος της αιτιότητας, δηλαδή της προέλευσης των ιδεών της «αιτίας» (cause) και του «αποτελέσματος» (effect), καθώς και της «αναγκαίας σύνδεσής» τους (necessary connexion).

Η νέα θεώρηση για την πεποίθηση, αλλά κυρίως η κριτική που ασκείται στις προηγούμενες συλλήψεις για την αιτιότητα και για την προέλευση της ιδέας της αναγκαίας σύνδεσης αιτίας και αποτελέσματος αποτελεί ίσως το πιο δυσερμηνευτο φιλοσοφικό ζήτημα του πρώτου βιβλίου της *Πραγματείας*. Επειδή καμία εντύπωση από την οποία προέρχεται η ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης δεν περιλαμβάνεται στο σύνολο των κατ' αίσθησιν εντυπώσεων, η αναζήτηση της απάντησης στο πρόβλημα της αιτιότητας επιχειρείται δι' άλλης οδού.

Η πιθανότητα που χαρακτηρίζει την αιτιακή σχέση εξηγείται εντασσόμενη στο πλαίσιο της συζήτησης των «φιλοσοφικών σχέσεων» των ιδεών. Μια σχέση που εμπίπτει στην κατηγορία του αφηρημένου συλλογισμού (ομοιότητα, εναντιότητα, βαθμοί ποιότητας και αναλογία ποσότητας ή αριθμού) «εξαρτάται εξολοκλήρου από τις ιδέες που συγκρίνουμε μεταξύ τους». Οι σχέσεις που αναφέρονται στο πεδίο της εμπειρίας (ταυτότητα, συνάφεια στον χώρο και στον χρόνο και αιτιότητα) «μπορεί να αλλάζουν χωρίς κάποια ταυτόχρονη αλλαγή των ιδεών».³⁵

35. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.1.1. Βλ. επίσης *Enquiries*, σ. 24 κ.ε. Εδώ οι δύο κατηγορίες των «φιλοσοφικών σχέσεων» θα ονομαστούν «αντικείμενα του ανθρώπινου λόγου» και θα διακριθούν σε «σχέσεις ιδεών» (relations of ideas) και σε «γεγονότα της πραγματικότητας» (matters of fact), που συσταθούν το «δίκρανο του Hume» (Hume's fork), όπως ονομάστηκε (βλ. A. Flew, *Hume's Philosophy*, κεφ. 3). Εξαιτίας των ερμηνευτικών δυσκολιών της διάκρισης μεταξύ των δύο ειδών των «φιλοσοφικών σχέσεων», δεν θα μπορούσαμε να δεχτούμε χωρίς προβλήματα ότι πρόκειται για τέσσερις αναγκαία αληθείς σχέσεις από τη μια πλευρά και για άλλες τρεις ενδεχομενικές από την άλλη. Για παράδειγμα, η σχέση του βαθμού της ποιότητας μπορεί κάλλιστα να είναι ένα εμπειρικό, και άρα ενδεχομενικό, ζήτημα (πρβλ. D.F. Norton, *A Treatise*, Introduction, σ. 25). Για μια εμπειριστατωμένη ερμηνεία αυτής της διάκρισης στον Hume και για την ανάδειξη των διαφορών της από τη μεταγενέστερη διάκριση μεταξύ των αναλυτικών και συνθετικών κρίσεων, καθώς και μεταξύ παραγωγικού και επαγωγικού συλλογισμού, βλ. D. Owen, *Hume's Reason*, κυρίως σ. 1-11.

Λέγοντας ότι οι σχέσεις του πρώτου είδους εξαρτώνται εξολοκλήρου από τις συγκρινόμενες ιδέες, ο Hume μοιάζει να εντοπίζει τη μεταξύ τους διαφορά στο ότι οι πρώτες είναι ανεξάρτητες από τη διάταξη των συσχετιζόμενων ιδεών στον χώρο ή στον χρόνο στον οποίο παρουσιάζονται οι «αντιλήψεις», ενώ οι δεύτερες είναι συναρτήσεις τους. Οι πρώτες σχέσεις παραμένουν σταθερές ακόμη και εάν αλλάξει η σειρά προτεραιότητας των συσχετιζόμενων ιδεών, αλλά δεν ισχύει το ίδιο για τις σχέσεις της ταυτότητας, της συνάφειας στον χώρο και στον χρόνο και της αιτιότητας. Εδώ η σχέση των ιδεών ή των «αντικειμένων» είναι συνάρτηση της διάταξής τους στον χρόνο. Για παράδειγμα, όταν έχουμε διαρκή και αδιάκοπη εμπειρία ενός γεγονότος, τότε τείνουμε να σκεφτόμαστε ότι πρόκειται για το ίδιο και το αυτό γεγονός, δηλαδή ότι υπάρχει σχέση ταυτότητας ανάμεσα στις ιδέες των εντυπώσεών μας. Στην περίπτωση που η πρόσληψη των εντυπώσεών μας είναι διακεκομμένη, η σχέση τους δεν μπορεί να θεωρηθεί σχέση ταυτότητας. Παρά το γεγονός ότι οι εντυπώσεις είναι όμοιες, πρέπει να θεωρηθούν διακριτές κατά συνέπεια, δεν είναι ταυτές. Η σχέση της ταυτότητας αλλάζει συναρτήσει του χρόνου. Επίσης, η σχέση της συνάφειας στον χώρο και στον χρόνο προφανώς επηρεάζεται από τη χωρική ή τη χρονική απόσταση των εντυπώσεων και των αντίστοιχων ιδεών που απορρέουν από αυτές. Τέλος, σε πε-

ρίπτωση που παρατηρηθεί ότι μια ιδέα η οποία έχει θεωρηθεί αιτία μιας άλλης επειδή έχει επισημανθεί ότι προηγείται χρονικά της δεύτερης, δηλαδή του αποτελέσματος, έπεται του υποτιθέμενου αποτελέσματος, θα πάψει να θεωρείται αιτία. Συνεπώς οι μεταβολές της διάταξης στον χρόνο, καθώς και της απόστασης στον χώρο, αλλάζουν την αιτιακή σχέση ανάμεσα στις ιδέες. Άρα οι σχέσεις της ταυτότητας, της συνάφειας σε χώρο και χρόνο και της αιτιότητας συναρτώνται με τις μεταβολές της διάταξης των εμπλεκόμενων ιδεών στον χώρο ή στον χρόνο – γι' αυτό και καλούνται «γεγονότα της πραγματικότητας».

Υπάρχει όμως και άλλη μία διαφορά: Οι σχέσεις του πρώτου είδους, «οι σχέσεις των ιδεών», παρέχουν απόλυτη βεβαιότητα και γνώση, ενώ οι σχέσεις «των γεγονότων της πραγματικότητας» απλώς πιθανές. Ανακαλύπτουμε διά της «εποπτείας» (intuition)³⁶ ότι οι συσχετιζόμενες ιδέες είναι

36. Η μεταφραστική πρόταση για την απόδοση του όρου «intuition» ως «εποπτεία» αντί για «ενόραση» επιχειρεί να αποδώσει τις διαφορετικές σημασιολογήσεις της έννοιας «intuition» στο πλαίσιο του εμπειρισμού του Locke και σε αυτό της νοησιοκρατίας του Descartes. Παρά τα κοινά χαρακτηριστικά –αμεσότητα, ενάργεια και βεβαιότητα– τα οποία έχει η έννοια «intuition» και στους δύο φιλοσόφους, η ενέργεια του νου διά της οποίας αυτή επιτυγχάνεται νοείται με διαφορετικό τρόπο (βλ. J. Locke, *Essay*, 4.2.1.1: «Ο νους αντιλαμβάνεται [perceives] με την πρώτη ματιά τις ιδέες με απλή εποπτεία [intuition], χωρίς τη διαμεσολάβηση κάποιας άλλης ιδέας», και ό.π., 4.2.2.2: «Ο νους αντιλαμβάνεται τη συμφωνία ή τη διαφωνία κάποιων ιδεών του»). Στον Descartes η «intuition» ορίζεται ως «σύλληψη ενός καθαρού και προσεκτικού πνεύματος, η οποία πηγάζει μόνο από το φως του λόγου [...] και όχι ως αβέβαιη μαρτυρία των αισθήσεων ή εσφαλμένη κρίση μιας φαντασίας» (βλ. R. Descartes, *Regulae ad Directionem Ingenii*, 1628, III, παρ. 5. Για τη μετάφραση βλ. R. Descartes, *Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος, μετάφραση – σχόλια*: Γ. Δαρδιώτη, Θεσσαλονίκη, Εγνατία, 1974, σ. 31). Επομένως, στον Locke η σημασία του όρου «intuition» συνδέεται με την αντίληψη, ενώ στον Descartes με το καθαρό πνεύμα. Πέραν της γενικότερης εγγύτητας του εμπειρισμού του Hume με τις θέσεις του Άγγλου φιλοσόφου και της αντίθεσής του προς την καρτεσιανή φιλοσοφία, για τη χρήση του όρου «intuition» βλ. *Πραγματεία*, 1.3.1.1: «[...] από τις ιδιότητες των αντικειμένων έτσι όπως αυτές μάς εμφανίζονται [...]», και ό.π., 1.3.1.2: «Αυτές οι σχέσεις ανακαλύπτονται με την πρώ-

όμοιες, ενάντιες ή έχουν τον ίδιο βαθμό ποιότητας και διά της «αποδείξεως» (demonstration) ότι έχουν την ίδια αναλογία ποσότητας. Με άλλα λόγια, ο Hume υιοθετεί τους ορισμούς του Locke για την εποπτεία και την απόδειξη και χρησιμοποιεί αυτές τις έννοιες για να προβεί στη δική του κατηγοριοποίηση των σχέσεων. Η εποπτεία είναι η άμεση «αντίληψη» (perception) της συμφωνίας ή της διαφωνίας των ιδεών, χωρίς τη διαμεσολάβηση άλλης ιδέας. Η απόδειξη είναι ένα είδος «συλλογισμού» (reasoning) ο οποίος δείχνει τη συμφωνία ή τη διαφωνία δύο ιδεών με τη βοήθεια διαμεσολαβούσης ιδέας, την οποία ονομάζει «τεκμήριο» (proof).³⁷

Επομένως, ενώ η γνώση που αποκτάται με την εποπτεία και την απόδειξη παρέχει τη μέγιστη δυνατή βεβαιότητα, οι σχέσεις της ταυτότητας, της συνάφειας και της αιτιότητας, που εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο μας παρουσιάζονται οι ιδέες στον χώρο και στον χρόνο, δεν μπορεί να είναι ποτέ κάτι περισσότερο από πιθανές σχέσεις.³⁸

2. Η σχέση της αιτιότητας

Επειδή οι σχέσεις της ταυτότητας και της συνάφειας προϋποθέτουν παθητική πρόσληψη εντυπώσεων και ιδεών, «οφείλουμε να μην εικλαμβάνουμε ως συλλογισμό κάθε παρατή-

τη ματιά». Ενδιαφέρον παρουσιάζει, λίγο πιο κάτω, η ειρωνική διατύπωση του Hume σχετικά με την «καθαρή και διανοητική άποψη» και την «έννοια κάποιων πνευματικών και εκλεπτυσμένων αντιλήψεων» (ό.π., 1.3.1.6). Για σχετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις βλ. D. Norton & M. Norton (eds), *David Hume*, σ. 446, και O. Owen, *Hume's Reason*, σ. 1-11.

37. Βλ. J. Locke, *Essay*, 4.2.1-7.

38. Για ορισμένες κλασικές προσεγγίσεις στο πρόβλημα της πιθανής γνώσης στον Hume βλ. N. Kemp Smith, *The Philosophy of David Hume*, κεφ. 19, R. Fogelin, *Hume's Scepticism*, κεφ. 5, D.F. Norton, *David Hume: Common-Sense Moralism*, κεφ. 5, F. Wilson, *Hume's Defense*, κεφ. 2.

ρุษή τους». Καταλήγοντας σε αυτό το βασικό συμπέρασμα, ο Hume επιχειρεί να αναλύσει τη σχέση της αιτιότητας, ακριβώς γιατί τη θεωρεί τη μοναδική σχέση που παρέχει τη βάση για μια μορφή συλλογισμού, εφόσον μεταφέρει τη σκέψη μας «πέραν αυτού που είναι άμεσα παρόν στις αισθήσεις».³⁹

Ο αιτιακός συλλογισμός, υποστηρίζει ο Hume, δεν είναι απλώς μια αληθής μορφή συλλογισμού, αλλά η ισχυρότερη όλων.⁴⁰ Όταν επιδιόμαστε σε συλλογισμούς, οδηγούμαστε στο να συνάγουμε ένα απόν αποτέλεσμα ή μια αιτία βασιζόμενοι σε μια εντύπωση η οποία είναι παρούσα στον νου. Κατά τον Hume, ο αιτιακός συλλογισμός «παράγει μια τέτοια σύνδεση, καθώς μας παρέχει βεβαιότητα από την ύπαρξη ή την ενέργεια ενός αντικειμένου το οποίο ακολουθήθηκε από ή προηγήθηκε μιας άλλης ύπαρξης ή ενέργειας».⁴¹ Με παρόμοιο τρόπο περιγράφονται όλες οι περιπτώσεις στις οποίες συνάγουμε είτε ότι μια αιτία η οποία τώρα δεν είναι πλέον αντιληπτή παρήγαγε το αποτέλεσμα που τώρα αντιλαμβανόμαστε είτε ότι μια αιτία την οποία τώρα αντιλαμβανόμαστε θα παραγάγει ένα αποτέλεσμα το οποίο δεν είναι ακόμη αντιληπτό.

Ο Hume εκτιμά ότι η βεβαιότητα που συνοδεύει τις παρούσες κατ' αίσθησιν εντυπώσεις δεν χρειάζεται να εξηγηθεί. Οι εντυπώσεις αυτού του είδους είναι από τη φύση τους έντονες και ζωηρές και ενέχουν βεβαιότητα. Εάν οι αιτιακοί ή πιθανοί συλλογισμοί δεν συμπεριελάμβαναν ιδέες εκτός από εντυπώσεις, τότε θα επρόκειτο για αίσθηση και όχι για συλλογισμό. Γι' αυτό και θεωρεί «αναγκαίο σε όλους τους πιθανούς συλλογισμούς να υπάρχει κάτι παρόν στον νου, κάτι που

39. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.2.2.

40. Για τη διάκριση των εννοιών «σύλληψη διά του νου» (conception), «κρίση» (judgement) και «συλλογισμός» (reasoning), καθώς και για την κριτική που ασκεί ο Hume, βλ. *Πραγματεία*, 1.3.7, σημ. 1.

41. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.2.2.

είτε το βλέπουμε είτε το θυμόμαστε και από το οποίο συνάγουμε κάτι συνδεδεμένο μαζί του που ούτε το βλέπουμε ούτε το θυμόμαστε».⁴² Επιπλέον, η σύλληψη αυτών των εντυπώσεων αποτελεί έναν ιδιαίτερο τρόπο σχηματισμού πεποίθησης, για την οποία ενδιαφέρεται ιδιαίτερα ο Hume και ελπίζει να την εξηγήσει, ώστε να απαντήσει στο ερώτημα γιατί δεν συνάγουμε απλώς απύσες αιτίες ή αποτελέσματα, αλλά επιπλέον πιστεύουμε σε αυτά. Πρόκειται για τη λεγόμενη «αιτιακή πεποίθηση». Η εξήγηση στην οποία θα καταλήξει είναι ότι οι αιτιακοί συλλογισμοί μεταστρέφουν τις ιδέες που έχουμε για απύσες αιτίες ή αποτελέσματα σε οιονεί παρούσες εντυπώσεις των ίδιων αιτιών και αποτελεσμάτων.⁴³

Η εξέταση της αιτιακής σχέσης στην *Πραγματεία* εμπλουτίζεται εξαιτίας του ενδιαφέροντος του Hume να κατανοήσει την πιθανότητα ή το είδος της πεποίθησης με το οποίο συνδέονται τα περισσότερα πρακτικά ζητήματα.⁴⁴ Αναγνωρίζει ότι η αιτιακή σχέση παράγει πεποιθήσεις αυτού του είδους και επιδιώκει την κατανόηση της αιτιακής σχέσης, της σύνδεσης ανάμεσα στην αιτία και στο αποτέλεσμα και της πεποίθησης που αυτή η σχέση παράγει. Το πρόβλημα της αιτιότητας παίρνει τη μορφή της έρευνας για την προέλευση της ιδέας της «αιτιακής σύνδεσης». Γρήγορα ο Hume καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ιδέα αυτή δεν προέρχεται από την εντύπωση μιας επιμέρους ποιότητας που ενυπάρχει στην αιτία, όπως η κίνηση ή η ζέστη, διότι μια τέτοια ενική ποιότητα δεν μπορεί να βρεθεί.⁴⁵ Επίσης, δεν έχουμε άμεση εμπειρία μιας αιτιακής αλυσίδας με τη μορφή μιας εντύπωσης της αίσθησης. Κατά την κίνηση μιας σφαίρας του μπιλιάρδου

42. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.6.6.

43. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.7.5.

44. Βλ. *Abstract*, σ. 8.

45. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.2.5. Σύμφωνα με τον Hume, το γεγονός ότι η αιτιακή σύνδεση δεν ανακαλύπτεται ως ενική ποιότητα οφείλεται στο σχεσιακό της χαρακτήρα.

που συγκρούεται με μια δεύτερη το μόνο που αντιλαμβανόμαστε είναι η κίνηση της πρώτης σφαίρας και η συνακόλουθη κίνηση της δεύτερης. Πιο κάτω ο Hume σημειώνει ότι «η έσχατη σύνδεση οποιωνδήποτε αντικειμένων δεν μπορεί να ανακαλυφθεί ούτε με τις αισθήσεις ούτε με τον λόγο» και ότι «δεν μπορούμε να διεισδύσουμε στην ουσία και στη δομή των σωμάτων τόσο πολύ ώστε να αντιληφθούμε την αρχή από την οποία εξαρτάται η αμοιβαία επίδρασή τους. Το μόνο με το οποίο εξοικειωνόμαστε είναι η σταθερή ένωσή τους. Και η αναγκαιότητα προκύπτει από αυτήν ακριβώς τη σταθερή ένωση».⁴⁶

Μια ενδεχόμενη πηγή της ιδέας της αναγκαίας σύνδεσης που έχει να προτείνει ο συγγραφέας της *Πραγματείας* είναι η σχέση μεταξύ των αντικειμένων ή των συμβάντων. Εξετάζοντας παραδείγματα περιπτώσεων που εκλαμβάνονται ως αιτίες και αντίστοιχα με αυτές αποτελέσματα, ανακαλύπτει δύο χαρακτηριστικά της σχέσης τους: τη *συνάφεια στον χώρο* και τη *συνάφεια στον χρόνο*. Όταν αναλύει περισσότερο την προϋπόθεση της συνάφειας στον χώρο, αποφαίνεται ότι, εάν αυτή δεν είναι άμεση, τότε υπάρχει συνάφεια με τη διαμεσολάβηση μιας αλυσίδας αιτιών. Επίσης, παρατηρεί ότι μια αιτία είναι πάντα πρότερη του αποτελέσματός της και ότι το αποτέλεσμα ακολουθεί την αιτία. Ενώ η συνάφεια στον χώρο και η προτεραιότητα στον χρόνο είναι βασικά χαρακτηριστικά μιας αιτιακής σχέσης, τα οποία γίνονται άμεσα αντιληπτά, ο Hume συμπληρώνει εμφατικώς ότι αυτά δεν αρκούν για την εδραίωση μιας τέτοιας σχέσης, αλλά πρέπει να υπάρχει κάτι επιπλέον.

Η αιτιακή σύνδεση προϋποθέτει ότι, όταν χαρακτηρίζουμε δύο αντικείμενα ή συμβάντα «αιτία» και «αποτέλεσμα», τότε αυτά θα πρέπει να είναι συνδεδεμένα έτσι ώστε, εάν

46. Βλ. *Πραγματεία*, 2.3.1.4. Βλ. επίσης 1.3.14.24.

παρατηρήσουμε την αιτία, να ακολουθήσει το αποτέλεσμα, και αντίστροφα (δηλαδή, εάν παρατηρήσουμε το αποτέλεσμα, να έχει προηγηθεί η αιτία του). Αυτή η αναγκαιότητα είναι που προσδίδει το κρίσιμο χαρακτηριστικό στη σχέση αιτίας και αποτελέσματος, δηλαδή την αναγκαία σύνδεσή τους, η οποία, όπως τονίζει ο Hume, είναι ακόμη μεγαλύτερης σημασίας και από τα χαρακτηριστικά της χωρικής συνάφειας και της χρονικής προτεραιότητας.⁴⁷

Στο σημείο αυτό η έρευνα μετατοπίζεται στην ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης. Όμως τα αντιληπτά χαρακτηριστικά των παρατηρούμενων αιτιών και αποτελεσμάτων δεν αποφέρουν κάποια κατ' αίσθησιν εντύπωση από την οποία να πηγάζει η ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης, του τρίτου και σημαντικότερου χαρακτηριστικού της αιτιακής σχέσης. Έχοντας την «πρώτη αρχή» ως μεθοδολογικό κανόνα, ο Hume θα επιμείνει στη θέση της προέλευσης των ιδεών από τις εντυπώσεις. Εφόσον η άμεση επισκόπηση δεν εδραίωσε την ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης, θα συνεχίσει τη διερεύνηση με έμμεσο τρόπο.

Τα ερωτήματα που διατυπώνει είναι τα εξής: Πρώτον, γιατί θεωρούμε ότι καθετί που αρχίζει να υπάρχει θα πρέπει απαραίτητως να έχει μια αιτία;⁴⁸ Δεύτερον, γιατί θεωρούμε ότι οι επιμέρους αιτίες πρέπει απαραίτητως να έχουν επιμέρους αποτελέσματα; Τρίτον, ποια είναι η φύση της συναγωγής που κάνουμε από την αιτία στο αποτέλεσμα ή από το αποτέλεσμα στην αιτία; Τέταρτον, ποια είναι η φύση της ποίθησής μας για τις αιτίες και τα αποτελέσματα που συνάγουμε;⁴⁹ Πέμπτον, πώς παράγεται από την εμπειρία η άποψη ότι καθετί που αρχίζει να υπάρχει θα πρέπει να έχει μια αιτία; Έκτον, γιατί συνάγουμε από την παρούσα εμπειρία

47. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.2.6-11 και 2.3.1.18.

48. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.2.14.

49. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.2.15.

μιας επιμέρους αιτίας το συμπέρασμα ότι θα λάβει χώρα ένα επιμέρους αποτέλεσμα;⁵⁰ Έβδομον, γιατί νομίζουμε ότι οι περιπτώσεις των οποίων είχαμε εμπειρία πρέπει να μοιάζουν με εκείνες των οποίων δεν είχαμε εμπειρία ή ότι η πορεία της φύσης είναι πάντα ομοιόμορφη;⁵¹

3. Το αιτιακό αξίωμα και ο αιτιακός συλλογισμός

Στο τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο «Γιατί μια αιτία είναι πάντα αναγκαία;», ο Hume υποστηρίζει ότι το αιτιακό αξίωμα, δηλαδή η αρχή σύμφωνα με την οποία «καθετί που αρχίζει να υπάρχει πρέπει να έχει μια αιτία», είναι αξίωμα που προϋποτίθεται κάθε ηθικής και φυσικής φιλοσοφίας. Το αξίωμα αυτό όμως δεν τεκμηριώνεται ούτε με την εποπτεία ούτε με την απόδειξη. Όπως έχει προαναφερθεί, οι τέσσερις εποπτικές σχέσεις είναι η ομοιότητα, η εναντιότητα, οι βαθμοί ποιότητας και η αναλογία ποσότητας. Η σχέση ανάμεσα στην έναρξη της ύπαρξης και στην αιτία δεν είναι σχέση αυτού του είδους. Με άλλα λόγια, αυτό που υποστηρίζει ο Hume είναι ότι δύο ιδέες –εν προκειμένω, η ιδέα της έναρξης της ύπαρξης και η ιδέα της αιτίας– δεν μπορεί ποτέ να σχετίζονται διά της ομοιότητας, της εναντίωσης, του βαθμού ποιότητας ή της αναλογίας της ποσότητάς τους. Με το συμπέρασμα αυτό αποκλείει την εποπτεία ως τρόπο εδραίωσης του εν λόγω αξιώματος. Ακόμη, υποστηρίζει ότι τα αποδεικτικά επιχειρήματα που έχουν προταθεί για τη στήριξη αυτού του αξιώματος είναι ανεπαρκή, διότι προϋποθέτουν πως η αρχή της ύπαρξης ενός πράγματος ή ενός συμβάντος θα πρέπει να οφείλεται σε μια αιτία. Το σφάλμα της λήψης του ζητουμέ-

50. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.3.9.

51. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.6.4.

νου ως προϋπόθεση που εμπεριέχεται σε αυτά τα επιχειρήματα δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι η εν λόγω αρχή είναι αποδείξιμη. Επειδή όμως πράγματι πιστεύουμε σε αυτή την αρχή, συνεχίζει ο Hume, η μόνη βάση στήριξης της δεν μπορεί παρά να είναι η παρατήρηση και η εμπειρία. Καταλήγοντας στο συμπέρασμα αυτό, οδηγείται στο πέμπτο ερώτημα, δηλαδή στο πώς παράγεται από την εμπειρία η άποψη ότι καθετί που αρχίζει να υπάρχει θα πρέπει να έχει μια αιτία. Ο καλύτερος τρόπος απάντησης προκύπτει, όπως ισχυρίζεται, από την έρευνα του δεύτερου ερωτήματος, που αφορά το γιατί θεωρούμε ότι οι επιμέρους αιτίες πρέπει απαραίτητα να έχουν επιμέρους αποτελέσματα. Το εν λόγω ερώτημα συνδυάζεται με το έκτο ερώτημα, που αναφέρεται στο γιατί συνάγουμε από την παρούσα εμπειρία μιας επιμέρους αιτίας το συμπέρασμα ότι θα λάβει χώρα ένα επιμέρους αποτέλεσμα.⁵²

Ποια είναι όμως τα χαρακτηριστικά των νοητικών διεργασιών διά των οποίων συνάγουμε ότι ένα συμβάν είναι αιτία ή αποτέλεσμα; Το αποτέλεσμα της έρευνας του Hume, η οποία αποβλέπει στη δυνατότητα εμπειρικής θεμελίωσης

52. Πρόκειται για το ερώτημα που αφορά τη συναγωγή (inference) από την εντύπωση στην ιδέα, δηλαδή τη μετάβαση από το παρατηρήσιμο στο μη παρατηρήσιμο, με σύγχρονους όρους για το πρόβλημα της επαγωγής (βλ. *Πραγματεία*, 1.3.6.1-9). Για χαρακτηριστικές ανασυγκροτήσεις του προβλήματος της επαγωγής στον Hume βλ. A. Flew, *Hume's Philosophy of Belief*, κεφ. 3, G. Dicker, *Hume's Epistemology*, κεφ. 2, A. Ayer, *Language Truth and Logic*, Harmondsworth, Penguin, 1971, κεφ. 4, R. Swinburne (ed.), *The Justification of Induction*, Oxford, Oxford University Press, 1974, D.C. Stove, *The Rationality of Induction*, Oxford & New York Clarendon Press, 1986, κεφ. 6, P.J.R. Millican, «Hume's Argument Concerning Induction: Structure and Interpretation», στο S. Tweyman (ed.), *David Hume – Critical Assessments*, τόμ. II., σ. 91-144, P.J.R. Millican, «Hume's Sceptical Doubts Concerning Induction», στο P.J.R. Millican (ed.), *Reading Hume*, σ. 107-173, Δ. Αναπολιτάνος, «Το πρόβλημα της επαγωγής», *Σεμινάριο*, 6 (1986), σ. 102-115, Φ. Καργόπουλος, *Το Πρόβλημα της Επαγωγικής Λογικής*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991, κυρίως σ. 17-38, και Μ. Πουρνάρη, *David Hume – Η Κριτική*, σ. 79-91.

του αιτιακού συλλογισμού, είναι η ανακάλυψη τριών χαρακτηριστικών: πρώτον, ότι γίνεται αντιληπτή μια κατ' αίσθησιν εντύπωση ή εντύπωση της μνήμης με την οποία αρχίζει μια τέτοια νοητική διεργασία, δεύτερον, ότι υπάρχει μετάβαση ή συναγωγή και, τρίτον, ότι η συναγωγή αυτή παράγει νοητικό περιεχόμενο, δηλαδή μια πιο έντονη και ζωηρή ιδέα της απύσας αιτίας ή του απόντος αποτελέσματος, μια ιδέα στην οποία πιστεύουμε.

Όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με τον Hume, η αιτιότητα είναι τόσο μια φιλοσοφική όσο και μια φυσική σχέση. Ο νους την αναστοχάζεται ως φιλοσοφική σχέση όταν θεωρεί την αιτιακή σχέση απλή υπόθεση που δεν παράγει πεποίθηση αλλά μόνο πλάσματα της φαντασίας (fictions). Σε άλλες περιπτώσεις όμως, όπως, για παράδειγμα, όταν βλέπουμε μια σφαίρα του μπυλιάρδου να κινείται προς την κατεύθυνση μιας δεύτερης, η αιτιότητα ως φυσική σχέση μάς κάνει να πιστεύουμε ότι μετά την κρούση η δεύτερη σφαίρα θα κινηθεί. Κάθε φορά που έχουμε σχηματισμό πεποίθησης αυτού του είδους στηριζόμαστε σε μια κατ' αίσθησιν εντύπωση ή εντύπωση μνήμης.⁵³ Οι εν λόγω εντυπώσεις είναι βασικό στοιχείο του αιτιακού συλλογισμού. Το χαρακτηριστικό που υπάρχει σε μια εντύπωση –και το οποίο δεν υπάρχει σε μια ιδέα– είναι η δύναμη, η ζωηρότητα ή η ένταση.

4. Η αιτιακή πεποίθηση

Επομένως, ποια είναι η απάντηση του Hume στα δύο προηγούμενα ερωτήματα («Γιατί οι επιμέρους αιτίες πρέπει απαραίτητως να έχουν επιμέρους αποτελέσματα» και «Γιατί συνάγουμε από την παρούσα εμπειρία μιας επιμέρους αιτίας

53. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.5.1-4.

το συμπέρασμα ότι θα λάβει χώρα ένα επιμέρους αποτέλεσμα»); Η νοητική διεργασία που ευθύνεται για αυτή την προσδοκία είναι η επαναλαμβανόμενη εμπειρία που αποκτάται από την παρατήρηση της «σταθερής σύζευξης» (constant conjunction) των δύο εντυπώσεων των αντίστοιχων αντικειμένων ή συμβάντων. Πώς τελείται αυτή η μετάβαση από μια προσδοκία σε μια πεποίθηση; (Ουσιαστικά πρόκειται για την αναδιατύπωση του τρίτου ερωτήματος, «Ποια είναι η φύση της συναγωγής που κάνουμε από την αιτία στο αποτέλεσμα ή από το αποτέλεσμα στην αιτία».) Η σύντομη απάντηση του Hume είναι ότι πρόκειται για μια μετάβαση από το παρελθόν στο μέλλον. Κάθε φορά που βλέπουμε την κίνηση της πρώτης σφαίρας προς την κατεύθυνση της δεύτερης, που είναι ακίνητη, και, με βάση την παρελθούσα εμπειρία, περιμένουμε ότι θα συγκρουστούν και ότι η δεύτερη θα κινηθεί, πιστεύουμε ότι αυτό πράγματι θα συμβεί. Η μετάβαση ή η συναγωγή αυτού του είδους συνιστά το δεύτερο νοητικό χαρακτηριστικό στην πορεία ενός αιτιακού συλλογισμού. Όμως στον προσδιορισμό αυτής της πεποίθησης υπάρχει κάτι περισσότερο από την εν λόγω μετάβαση, και αυτό ανακύπτει από την απάντηση στο τέταρτο ερώτημα, «Ποια είναι η φύση της πεποίθησής μας για τις αιτίες και τα αποτελέσματα τα οποία συνάγουμε».

Ο Hume πρέπει να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό του ότι, όταν δεν αντιλαμβανόμαστε είτε την αιτία είτε το αποτέλεσμα, ωστόσο πιστεύουμε σε μια αιτιακή σχέση, η αιτιακή πεποίθηση που έχουμε είναι αίσθημα ή συναίσθημα. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει με αυτόν τον ορισμό, το σημαντικό χαρακτηριστικό που αναδεικνύει είναι πως η διαφορά μεταξύ της απλής σύλληψης ότι ένα συμβάν ίσως λάβει χώρα και της πεποίθησης ότι αυτό πράγματι θα συμβεί συνίσταται στο γεγονός ότι οι δύο αυτές αντιλήψεις γίνονται αισθητές με διαφορετικό τρόπο. Η πεποίθηση είναι «ο ιδιαί-

τερος τρόπος σχηματισμού μιας ιδέας», ένας διακριτός «τρόπος σύλληψης» ή «ένα ξεχωριστό αίσθημα, διαφορετικό από την απλή σύλληψη». ⁵⁴ Το αίσθημα αυτό είναι «ιδιαιτέρω» ή «ξεχωριστό» στον βαθμό που είναι πιο δυνατό και έντονο από τη σύλληψη μιας όμοιας ιδέας.

Ακόμη, η συναγωγή, που στρέφει την προσοχή μας στο απόν αποτέλεσμα ή στην απύσα αιτία, μεταθέτει επίσης την προσοχή μας από την εντύπωση στην ιδέα, και μάλιστα στην ιδέα που σχηματίζεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Δηλαδή, η συναγωγή εστιάζει την προσοχή σε μια ζωντανή ιδέα που γίνεται αισθητή με διαφορετικό τρόπο από ό,τι η απλή σύλληψή της. Η πεποίθηση, σύμφωνα με τον Hume, «μπορεί να οριστεί ακριβέστερα ως η ζωντανή ιδέα που συσχετίζεται ή συνδέεται με μια παρούσα εντύπωση». ⁵⁵ Τέλος, η ίδια η συναγωγή διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη γένεση της πεποίθησης. Καθώς η προσοχή μας επικεντρώνεται στην ιδέα που συνδέεται με μια παρούσα εντύπωση, μέρος της δύναμης και της ζωντάνιας αυτής της εντύπωσης μεταφέρεται και στην ιδέα: «Όταν μας παρουσιάζεται μια εντύπωση, αυτή δεν στρέφει απλώς τον νου σε ιδέες που σχετίζονται μαζί της αλλά, επιπλέον, μεταδίδει σε αυτές μέρος της δύναμης και της ζωντάνιας της». ⁵⁶

Επομένως, μια πιθανή ερμηνεία της θέσης που ο Hume διατυπώνει όταν γράφει πως «όλοι οι πιθανοί συλλογισμοί δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα είδος αίσθησης» ⁵⁷ είναι ότι οι ενδυναμωμένες ιδέες αυτού του είδους γίνονται αισθητές ως εντυπώσεις. Οι ιδέες, ενδυναμωμένες από τον πιθανό ή αιτιακό συλλογισμό, δεν μπορούν ουσιαστικά να διακριθούν από τις κατ' αίσθησιν εντυπώσεις. Αποτέλεσμα της συναγω-

54. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.7.6-7.

55. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.7.5.

56. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.8.2.

57. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.8.12. Επίσης, *ό.π.*, 1.3.6.6.

γής αυτού του είδους είναι ότι η εν λόγω ιδέα γίνεται πεποίθηση, η οποία «δεν είναι παρά ζωνρή και έντονη σύλληψη μιας ιδέας». ⁵⁸ Οι ενδυναμωμένες ως πεποιθήσεις ιδέες συνιστούν το τρίτο σημαντικό χαρακτηριστικό στην πορεία του αιτιακού συλλογισμού. Πρόκειται για την παραγωγή πεποιθήσεων σχετικά με ένα γεγονός της πραγματικότητας ενόσω ακόμη δεν έχει παραχθεί το αποτέλεσμά του. Σε όλη την *Πραγματεία* ο συγγραφέας της, όταν αναφέρεται σε πεποιθήσεις για απόντα αποτελέσματα ή αιτίες, χρησιμοποιεί τη φράση «γεγονότα της πραγματικότητας» – εξ ου και ότι «όλοι οι συλλογισμοί που αφορούν κάποιο γεγονός της πραγματικότητας θεμελιώνονται στη σχέση αιτίας και αποτελέσματος». ⁵⁹

Με την ανάλυσή του ο Hume έχει καταδείξει διά της εμπειρίας τη νοητική διεργασία με την οποία ανακαλύπτουμε ποια πράγματα πρέπει να αποκαλούμε «αιτίες» και ποια «αποτελέσματα». Στο παρελθόν πολλά διαφορετικά πράγματα έχουν παρατηρηθεί να διέπονται από μια σχέση συνάφειας στον χώρο και στον χρόνο, δηλαδή να είναι σταθερώς συνεζευγμένα με άλλα. Οι παρελθούσες σταθερές συζεύξεις πραγμάτων τα οποία θεωρούμε αιτίες και αποτελέσματα δημιουργούν «έξη» (custom) και «έθος» (habit), ⁶⁰ με βάση τα οποία συνδέουμε τις κατάλληλες εντυπώσεις και ιδέες. Επομένως, εάν κάποια στιγμή έχουμε την εντύπωση ενός συμ-

58. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.10.3.

59. *Abstract*, σ. 11. Επίσης, *ό.π.*, σ. 17.

60. Παρά τη στενή σημασιακή σχέση των όρων «custom» και «habit» και την κατ' εναλλαγή χρήση τους από τον Hume, με την ερμηνευτική πρόταση της υιοθέτησης των λέξεων «έξη» και «έθος» για την απόδοση των δύο όρων επιδιώκεται η ανάδειξη των διαφορετικών πλαισίων εντός των οποίων μπορεί να εννοηθεί η μεν «έξη» ως ψυχολογικό ατομικό χαρακτηριστικό και συνειρμική αρχή, το δε «έθος» ως τρόπος συμπεριφοράς σε σχέση με τα «ζητήματα της ηθικής» (moral subjects) στην «κοινή ζωή» (common life) (βλ. *Πραγματεία*, 1.3.8.10, 1.3.7.6 και 1.3.5.6, 1.3.9.17, 1.3.11.11, 1.3.16.9 αντίστοιχα).

βάντος ως αιτίας κάποιου είδους, ο νους οδηγείται με φυσικό και αυτοματικό τρόπο στην απόκτηση της ιδέας ενός συμβάντος άλλου είδους και πιστεύει ότι το τελευταίο θα συμβεί. Αντιστρόφως, εάν έχουμε την εντύπωση ενός συμβάντος του δεύτερου είδους, τότε ο νους οδηγείται στην παραγωγή της ιδέας ενός γεγονότος του πρώτου είδους και στην πεποίθηση ότι αυτό έχει συμβεί στο παρελθόν.⁶¹

5. Η πεποίθηση για την ομοιομορφία της φύσης

Το πρώτο ερώτημα που έχει τεθεί, δηλαδή γιατί θεωρούμε ότι καθετί που αρχίζει να υπάρχει θα πρέπει απαραίτητως να έχει μια αιτία, και το έβδομο, δηλαδή γιατί νομίζουμε ότι οι περιπτώσεις των οποίων είχαμε εμπειρία πρέπει να μοιάζουν με εκείνες των οποίων δεν είχαμε εμπειρία (με άλλα λόγια, γιατί πιστεύουμε ότι η πορεία της φύσης είναι πάντα ομοιόμορφη), έχουν κοινά χαρακτηριστικά. Ο Hume προχωράει στη διερεύνηση του χαρακτήρα της ονομαζόμενης «αρχής της ομοιομορφίας της φύσης»: «Η πορεία της φύσης συνεχίζει πάντα ομοιόμορφα», που σημαίνει ότι το μέλλον θα είναι όμοιο με το παρελθόν. Πρώτο βήμα στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του είναι η κατάδειξη της ανεπάρκειας του αποδεικτικού λόγου στην προσφορά απολύτως βέβαιης δικαιολόγησης του αιτιακού αξιώματος. Επικαλείται το κριτήριο του δυνατού της σύλληψης (conceivability criterion of possibility), δηλαδή υποστηρίζει πως «οτιδήποτε μπορεί να

61. Για το πρόβλημα της αιτιακής πεποίθησης βλ. A. Flew, *Hume's Philosophy*, κεφ. 5, D.G.C. MacNabb, *David Hume – His Theory of Knowledge*, κεφ. 5, J. Brücke, *Hume's Philosophy of Mind*, κεφ. 6, P. Smith & O.R. Jones, *The Philosophy of Mind*, κεφ. 10, Π. Νικολακόπουλος, «Ο Λόγος είναι και πρέπει να είναι σκλάβος [...]», *Θεωρία και Κοινωνία*, 6 (1992), σ. 57-67, ιδιαίτερα σ. 65-67, και Μ. Πουρνάρη, *David Hume – Η Κριτική*, σ. 108-165.

συλληφθεί διά του νου είναι δυνατό». Στη συνέχεια επισημαίνει ότι, ενώ δεν μπορούμε να συλλάβουμε μια λογικά αντιφατική πρόταση, μπορούμε να διανοηθούμε ότι η πορεία της φύσης θα αλλάξει. Και τούτο διότι «μπορούμε να συλλάβουμε μία τουλάχιστον αλλαγή στην πορεία της φύσης η οποία να τεκμηριώνει επαρκώς ότι μια τέτοια αλλαγή δεν είναι απολύτως αδύνατη».⁶² Συνεπώς, «οτιδήποτε είναι δυνατό δεν μπορεί να αποδειχτεί ότι είναι ψευδές» και «η πορεία της φύσης είναι δυνατόν να αλλάξει, εφόσον μπορούμε να συλλάβουμε μια τέτοια αλλαγή».⁶³ Μέσα από αυτή την πορεία ο Hume καταλήγει στο ότι ο αποδεικτικός συλλογισμός δεν μπορεί να δείξει πως το μέλλον θα είναι αναγκαία όμοιο με το παρελθόν. Δεν μπορούμε ποτέ να αποδείξουμε ότι κάτι που είναι δυνατό πρέπει να είναι ψευδές. Για παράδειγμα, η πρώτη κινούμενη σφαίρα μπορεί να πάψει στο μέλλον να προκαλεί την κίνηση της δεύτερης, άρα δεν μπορούμε να δείξουμε ότι η πρόταση αυτή είναι αντιφατική. Σύμφωνα με τη θεώρησή του, οι σχέσεις που μπορεί να αλλάξουν, ακόμη και εάν τα συσχετιζόμενα αντικείμενα και οι ιδέες τους παραμείνουν ίδιες, είναι οι σχέσεις της ταυτότητας, της χωροχρονικής συνάφειας και της αιτιότητας. Το γεγονός ότι μπορούμε να συλλάβουμε τέτοιες αλλαγές στα συσχετιζόμενα αντικείμενα ή στις ιδέες τους δείχνει ότι οι εν λόγω σχέσεις δεν είναι ούτε εποπτικές ούτε αποδεικτικές.

Στη συνέχεια, πραγματοποιώντας το δεύτερο βήμα στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του, ο Hume αποβλέπει στην κατάδειξη του ότι η αρχή της ομοιομορφίας της φύσης δεν είναι ζήτημα πιθανού συλλογισμού. Υποστηρίζεται ότι, μετά την έρευνα του τρόπου με τον οποίο η εμπειρία μάς κάνει να υποθέσουμε πως κάθε συμβάν έχει μια αιτία και ότι

62. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.6.5.

63. Βλ. *Abstract*, σ. 15.

το μέλλον θα είναι όμοιο με το παρελθόν, δεν θα ανακαλύψουμε άμεσα κανένα τεκμήριο ούτε για την αρχή της ύπαρξης ούτε για το μέλλον, διότι κανένας δεν έχει εμπειρία του μέλλοντος. Δεν μπορούμε να δείξουμε στηριγμένοι σε συλλογισμό ότι το μέλλον θα είναι όμοιο με το παρελθόν, επειδή όλα τα πιθανά επιχειρήματα στηρίζονται στην παραδοχή ότι το μέλλον θα είναι όμοιο με το παρελθόν. Επομένως, διαπραττούμε το σφάλμα της λήψης του ζητουμένου ως βάσης του συλλογισμού μας εάν δείξουμε ότι το μέλλον θα είναι ομοιόμορφο στηριζόμενοι στην παραδοχή ότι το μέλλον θα είναι ομοιόμορφο.⁶⁴

Επομένως, πώς γίνεται η εμπειρία να στηρίζει το αιτιακό αξίωμα και την αρχή της ομοιομορφίας της φύσης; Ο Hume έχει δείξει ότι η εμπειρία παράγει έξη και έθος. Όπως στην περίπτωση της επαναλαμβανόμενης εμπειρίας της σύγκρουσης των σφαιρών, κατά την οποία κάθε φορά που προηγείται η παρατήρηση μιας κινούμενης σφαίρας σε ευθεία πορεία προς την κατεύθυνση μιας δεύτερης εμείς αναμένουμε την κίνηση της δεύτερης, ομοίως η επαναλαμβανόμενη εμπειρία πολλών περιπτώσεων σταθερά συνεζευγμένων συμβάντων προκαλεί στον νου μια ακόμη πιο γενικευμένη έξη και έθος – συμπεριλαμβανομένης της τάσης μας να πιστεύουμε ότι η παρελθούσα εμπειρία των σταθερών συζεύξεων θα επαναληφθεί στο μέλλον. Η εμπειρία ενεργεί πάνω στον νου –για την ακρίβεια, περισσότερο στη «φαντασία» (imagination) παρά στον «λόγο» (reason)– με τέτοιον τρόπο, ώστε να επεκτείνουμε τις προσδοκίες μας πέραν

64. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.6.6-12. Βλ. επίσης *Abstract*, σ. 14. Για το «πρόβλημα της επαγωγής» στον Hume βλ. A. Flew, *Hume's Philosophy of Belief*, κεφ. 3, G. Dicker, *Hume's Epistemology*, κεφ. 2, A. Ayer, *Language, Truth and Logic*, Harmondsworth, Penguin, 1971, κεφ. 4, και P.J.R. Millican, «Hume's Argument Concerning Induction: Structure and Interpretation», στο S. Tweyman (ed.), *David Hume – Critical Assessments*, τόμ. II., σ. 91-144.

των ορίων της εμπειρίας μας. Εθιζόμαστε τόσο πολύ στη σύνδεση των συμβάντων τα οποία αποκαλούμε «αιτία» και «αποτέλεσμα», ώστε οδηγούμαστε στο να πιστεύουμε ότι «τίποτα δεν μπορεί να αρχίσει χωρίς να υπάρχει κάποια αιτία». Κι όταν η παρελθούσα εμπειρία μας γίνεται πλούσια και ομοιόμορφη, καταλήγουμε να πιστεύουμε ότι το μέλλον θα μοιάζει με το παρελθόν. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο, κατά τον Hume, μπορούμε να εξηγήσουμε πώς οδηγούμαστε στο να δεχόμαστε το αιτιακό αξίωμα και την ομοιομορφία της φύσης, τρόπος που διαφέρει τόσο από την «απόδειξη» (demonstration) όσο και από την «απόδειξη διά τεκμηρίων» (proof).

Παρά τον σκεπτικισμό του, είναι σημαντικό να αποσαφηνισθεί ότι ο Hume δεν αρνείται την πραγματικότητα αυτών των αρχών. Η ανακάλυψη ότι ούτε ο αποδεικτικός συλλογισμός –άρα ο λόγος (με τη νοησιοκρατική σημασία του όρου)– ούτε ο πιθανός συλλογισμός –άρα η εμπειρία– παρέχουν μια τέτοια θεμελίωση δεν ισοδυναμεί με την κατάδειξη του ψεύδους αυτών των αρχών. Το σημαντικό αυτό συμπέρασμα τον οδηγεί, κατά μία έννοια, στον αγνωστικισμό: δεν γνωρίζει ποιο είναι το θεμέλιο αυτών των τόσο κοινά αποδεκτών αρχών.⁶⁵ Αλλά αυτή δεν είναι η τελευταία του λέξη πάνω στο σύνθετο πρόβλημα της αιτιότητας. Θα προσθέσει ότι «την έξη, που προέρχεται από την παρελθούσα εμπειρία χωρίς κάποιο νέο συλλογισμό ή συμπέρασμα, μπορούμε να την εδραιώσουμε ως τη βέβαιη αλήθεια [...]», τον «οδηγό της ζωής», ο οποίος μας κάνει να πιστεύουμε αυτό που ούτε ο λόγος ούτε η εμπειρία μπορούν να αποδείξουν.⁶⁶

65. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.8.10.

66. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.8.10 και 1.3.8.14. Βλ. επίσης *Abstract*, σ. 15-16.

6. Η ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης

Η αρχική έρευνα του Hume για την εντύπωση από την οποία πηγάζει η ιδέα της «αναγκαίας σύνδεσης» (necessary connexion) απέδωσε δύο αρνητικά αποτελέσματα: Πρώτον, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή κάποια ποιότητα σε μια αιτία και, δεύτερον, η εμπειρία μας για τον αιτιακό δεσμό δεν μας δίνεται άμεσα, με τη μορφή μιας κατ' αίσθησιν εντύπωσης. Βλέπουμε μια κινούμενη σφαίρα να συγκρούεται με μια δεύτερη και να τη θέτει σε κίνηση, αλλά ποτέ δεν βλέπουμε ή δεν αισθανόμαστε άμεσα τον αιτιακό δεσμό ανάμεσα στις δύο σφαίρες. Όταν εξετάζουμε δύο αντικείμενα συσχετισμένα αιτιακά, ανακαλύπτουμε ότι είναι συναφή, διαδοχικά και σταθερά συνεζευγμένα, αλλά δεν μας γίνεται αντιληπτή κάποια σύνδεση, δύναμη ή αναγκαιότητα ανάμεσά τους, στα αντικείμενα καθεαυτά. Επομένως, όταν παρατηρούμε το ένα από αυτά και οδηγούμαστε στην αιτιακή συναγωγή, δεν υπάρχει τίποτα σε αυτό που να μας υπαγορεύει την ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης. Ωστόσο η παρατηρούμενη σταθερή σύζευξή τους δεν αφήνει ανεπηρέαστο τον νου. Μετά την εμπειρία αντικειμένων ενός τύπου A που είναι συναφή, πρότερα και σταθερά συνεζευγμένα με αντικείμενα ενός τύπου B, ο νους όποτε έχει την εμπειρία του A αναμένει το B, σκέπτεται, αυτοματικά θα λέγαμε, το B. Καμία σύνδεση, δύναμη ή αναγκαιότητα μεταξύ του A και του B δεν γίνεται αντιληπτή. Απλώς, μόλις παρατηρήσουμε το A, προσδοκούμε ότι θα συμβεί το B. Αυτή η αισθητή προσδοκία ωστόσο δεν είναι μια κατ' αίσθησιν εντύπωση, είναι μια δευτερογενής εντύπωση, ή εντύπωση αναστοχασμού. Πρόκειται για το αίσημα που ο Hume αποκαλεί «καθορισμό του νου» (determination of mind), το αντίγραφο του οποίου είναι η ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης. Η σταθερή σύζευξη, ισχυρίζεται ο Hume, «παράγει μια νέα εντύπωση», και από αυτή την εντύπωση

παράγεται η ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης. Έχοντας την εμπειρία της επαναλαμβανόμενης σύζευξης των A και B, «με την εμφάνιση του ενός από τα δύο αντικείμενα ο νους οδηγείται, εξαιτίας της έξης, να σκεφτεί αυτό που συνήθως ακολουθεί, και να το σκεφτεί εντονότερα εξαιτίας της σχέσης του με το πρώτο αντικείμενο». Αυτή είναι η εντύπωση που παρέχει την ιδέα της αναγκαιότητας, όπως δηλώνει emphatically ο Hume.⁶⁷

Μετά την επισήμανση ότι ο καθορισμός του νου προκαλείται από την παρατήρηση της σταθερής σύζευξης, ο Hume χαρακτηρίζει την αναγκαιότητα «εσωτερική εντύπωση του νου», που μετακινείται από το ένα αντικείμενο στο άλλο. Αν δεν εξετάσουμε την αιτιακή αναγκαιότητα από αυτή την οπτική, προσθέτει, «δεν μπορούμε ποτέ να φτάσουμε στην παραμικρή έννοιά της ή να μπορέσουμε να την αποδώσουμε στα εξωτερικά ή στα εσωτερικά αντικείμενα, στο πνεύμα ή στο σώμα, στις αιτίες ή στα αποτελέσματα». Το συμπέρασμα είναι ρηξικέλευθο και προκλητικό: Η αιτιότητα οφείλεται στον καθορισμό του νου και όχι στα αντικείμενα καθεαυτά. Η ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης προέρχεται από μια εντύπωση αναστοχασμού και όχι από μια άμεση εντύπωση της αιτιακής αλυσίδας μεταξύ των αντικειμένων.⁶⁸

67. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.14.1.

68. Για τους ορισμούς της αιτιότητας ως φιλοσοφικής και ως φυσικής σχέσης βλ. *Πραγματεία*, 1.3.14.31. Για το πρόβλημα της αιτιότητας και της αναγκαίας σύνδεσης στον Hume από την εξαιρετικά εκτενή σχετική βιβλιογραφία ξεχωρίζουν οι εξής ερμηνείες: B. Stroud, *Hume*, κεφ. 4, D. Pears, *Hume's System*, κεφ. 7, T. Beauchamp & A. Rosenberg, *Hume and the Problem*, κεφ. 1, D. Anapolitanos, «Hume on Causality», στο *Determinism in Physics*, Athens, Gutenberg, 1985, σ. 51-58, G.P. Russel, «Hume's "Two Definitions" of Cause and the Ontology of "Double Existence"», *Hume Studies*, 10 (1984), σ. 1-25, G. Strawson, *The Secret Connexion*, κεφ. 14-21, D. Garrett, *Cognition and Commitment*, κεφ. 5, και H.W. Noonan, *Hume on Knowledge*, σ. 140-157, A.J. Jacobson, «From Cognitive Science to a Post-Cartesian Text», στο R. Read & K.A. Richman (eds), *The New Hume Debate*, σ. 156-166. Βλ. επίσης M. Πουρνάρη, *David Hume*, σ. 63-107.

Η συνοπτική παρουσίαση των συμπερασμάτων του έχει ως εξής: Πρώτον, η επισκόπηση δύο συμβάντων ή αντικειμένων από τα οποία το ένα, όπως λέγεται, προκαλεί το άλλο δεν αποκαλύπτει ποτέ μια άμεση αιτιακή αλυσίδα ή δύναμη που να τα συνδέει μεταξύ τους. Δεύτερον, η ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης προέρχεται από τη σταθερή σύνδεση ή την ομοιότητα δύο συμβάντων ή αντικειμένων. Τρίτον, η επανάληψη της σύζευξης ούτε αποκαλύπτει ούτε παράγει κάτι νέο στα συμβάντα ή στα αντικείμενα τα οποία θεωρούμε αναγκαία συνδεδεμένα. Μια τέτοια επανάληψη όμως παράγει «καθ' ἕξιν μετάβαση» (customary transition) στον νου και μας κάνει να συνάγουμε από την εμπειρία του ενός συμβάντος τού καθ' ἕξιν συνεζευγμένου ζεύγους το δεύτερο από αυτά. Τέταρτον, αυτή η καθ' ἕξιν μετάβαση, δηλαδή ο αισθητός καθορισμός του νου, είναι η πηγή μιας εντύπωσης. Ο καθορισμός αυτός είναι η πηγή της ιδέας της αναγκαίας σύνδεσης που έχουμε. Το αντίγραφο αυτού του καθορισμού είναι η ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης. Πέμπτον, η αιτιακή δύναμη και η αναγκαία σύνδεση είναι ποιότητες του νου και όχι των συμβάντων ή των αντικειμένων.⁶⁹

Σε άμεση σχέση με το πρόβλημα της ιδέας της αναγκαίας σύνδεσης, ο Hume θίγει το ζήτημα των «δευτερογενών ποιότητων» (secondary qualities) που θεωρούνται ενυπάρχουσες στα αντικείμενα καθεαυτά. Υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα βρίσκονται μόνο στον νου, και ο νους είναι που προβάλλει αυτές τις ποιότητες στα αντικείμενα. Η ροπή ή η τάση μας να υποθέτουμε ότι οι δευτερογενείς ποιότητες αφορούν τα ίδια τα αντικείμενα είναι πολύ ισχυρή, αλλά λανθασμένη. Πρόκειται για το ίδιο λάθος που διαπράττουμε και στην περίπτωση της αιτιακής αναγκαιότητας.⁷⁰ Συσχετίζο-

69. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.14.24.

70. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.14.25.

ντας το συμπέρασμα για την ιδέα της αναγκαίας σύνδεσης με τη θέση για τις δευτερογενείς ποιότητες, ο Hume δείχνει ότι η άποψη για την αναγκαία σύνδεση δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί περισσότερο ανατρεπτική από όσο θεωρήθηκε εκείνη για τις δευτερογενείς ποιότητες. Επομένως, οι αιτιακές δυνάμεις (causal powers) μπορεί να υπάρχουν στη φύση, αλλά εμείς δεν τις γνωρίζουμε.⁷¹

Μέρος IV

1. Σκεπτικισμός

Στο τελευταίο μέρος του πρώτου βιβλίου της *Πραγματείας* ο Hume προχωρεί ένα βήμα παραπέρα προς την κατεύθυνση ενός νέου σκεπτικιστικού επιχειρήματος: Επαναλαμβάνει τις απόψεις ορισμένων φιλοσόφων, ότι δηλαδή ούτε ο λόγος ούτε οι αισθήσεις μπορούν να αποδείξουν με βεβαιότητα ότι υπάρχουν διαρκή εξωτερικά αντικείμενα και διαρκείς εαυτοί. Όμως δεν πρόκειται απλώς για την απουσία βέβαιης γνώσης σχετικά με αυτά τα δύο ζητήματα. Ο λόγος και οι αισθήσεις δεν μπορούν να παραγάγουν πεποιθήσεις για τα εξωτερικά αντικείμενα και για τον διαρκή εαυτό μας, εμείς ωστόσο έχουμε αυτές τις θεμελιώδεις πεποιθήσεις, με τη βοήθεια κυρίως της φαντασίας, μιας ικανότητας αμφίβουλης αξιοπιστίας. Κατά τον μετασχηματισμό των –φευγαλέων και εξαρτημένων από τον νου– εντυπώσεων σε ιδέες και

71. Βλ. *Πραγματεία*, 1.3.14.27. Για το πρόβλημα του αιτιακού ρεαλισμού στον Hume βλ. G. Strawson, *The Secret Connexion*, J. Wright, *The Sceptical Realism*, κεφ. 4, D. Livingston, *Hume's Philosophy of Common Life*, κεφ. 6, K.P. Winkler, «The New Hume», *Philosophical Review*, 100 (1991), σ. 541-579, και M. Bell, «Sceptical Doubts Concerning Hume's Causal Realism», στο R. Read & K.A. Richman (eds), *The New Hume Debate*, σ. 122-137.